काव्यप्रकाशसंकेतः

५३८

२५ पत्राणि

पत्र	पृष्ठ	उल्लासः समाप्तः
२	२	प्रथमोल्लासः
४	१	द्वितीयोल्लासः
४	२	तृतीयउल्लासः
१२	१	चतुर्थउल्लासः
१०	२	पंचमउल्लासः
१४	१	षष्ठउल्लासः
१६	१	सप्तमउल्लासः
१९	२	अष्टमउल्लासः
२१	१	नवमउल्लासः
२६	१	दशमउल्लासः

इति काव्यप्रकाशसंकेतसूची

॥ ब्रह्मदत्तस्य ॥

नं० ५३

नं० ५३६ घ

काव्यप्रकाश [illegible]

॥१॥

॥स्वस्तिश्रीगणेशाय नमः॥ श्रीगुरुभ्यो नमः॥ वाग्देव्यै नमः॥ अपरतंत्रामित्युक्ते यथा परमाण्वादि पारतंत्र्यनिरासः क विपारतंत्र्यनिरासोऽपि भारत्याः स्या
दित्यन्यथा वोपादानं कवेरन्यस्य परमाण्वादेरधीना न भवति कवेस्त्वधीनैवेत्यर्थः एवं प्रागुक्तेन ब्रह्मणः स्वतंत्रस्य सा एकमयी ह्लादैकमयीति वि
ग्रहः ह्लादस्त्वासावेकश्चेति विग्रहे पूर्वकालैक सर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेति एकशब्दस्य पूर्वनिपातेन भवितव्यं अनन्येति कवि
परतंत्रां यथा ज्ञानाग्निना सर्वं सुखदुःखादि दह्यते न येष्टदेवताद्युपासनासिद्धिस्तात्कालिकी भवेत् कवितुरगाद्याकार नैयत्यहेतुः षड्विंशतित्वानं
गीतं नियति नमितत्वांतरं न तु काव्यस्यादिसिद्धं इतिहासेतिधर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं पुरावृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते शब्दा
श्रेति शब्दव्यापारस्य रसांगभूतत्वात् गुणीभावः रसांगभूतेति रसांगभूतः शब्दव्यापारः रसस्य शृंगारादेरंगिनः अंगभूतो यो व्यापारो व्यंज
नात्मकस्तन्निरूपतया अथ वाव्यापारः प्रवणश्रायत्तो यस्य काव्यस्य तत्त्वेनेत्यर्थः सहृदयस्येति सरसस्य तत्रेति काव्ये शक्तीति शक्त्या शब्दा
र्थौ भवतस्संधीयेते व्युत्पत्त्या तयोः सारासारविवेकः क्रियते अभ्यासेन तद्योतत्कर्षो जन्यते लोकशब्दस्यात्र लोकवृत्ते वर्णितं वर्णनीयस्या
नन्यस्याप नार्थं तदुद्भवे काव्योद्भवे हसनी दामित्युल्लासाभावात् छंद इति छंदोनुवृत्त्यापदनिवेशः करणं यथा कः शम्भ सर्पमुपसर्पति
कइत्यत्र कः प्रासधानेति लिंगं नु सांशानं कलाशिल्पि ग्रंथः चतुर्वर्गो धर्मादिः करणेइन्नियुक्तकरूपतयानिष्पादनं करणं प्रबंधरूपतया
संघट्टनं योजनं वाच्यार्थद्योतकं कलाविल्लभ्रुल्लासः तददिति काव्यं मुख्यार्थापकर्षो दोषः अंगिभूतरसोत्कर्षो गुणः काव्यशोभाच हेतुर्धर्मो
लंकारः रससमवायिनो गुणाः रससंयोगवृत्तयोलंकाराः अतलंकृतीत्यन्नत्रासदर्थे तददोषौ शब्दार्थाविति अत्रेनोल्लास दपाकस्य
संक्षेपेण लक्षणं कृतं तथाच तददितिसप्रयोजनं सहेतुकं सप्रभेदं च काव्यस्वरूपं प्रथमोल्लासे निर्दिष्टमिति सूत्रितं शब्दार्थावित्ति धर्मिभू
तयोः शब्दार्थयोः द्वितीयतृतीयोल्लासनिर्णीतयोः सूत्रणं अनंतरं तदित्यनेनैव सप्रभेदं यत्काव्यस्वरूपमुद्दिष्टं तस्य त्रयो भेदाः सप्रभेद
मुल्लासत्रयेण प्रतिपादिताः अदोषावित्यनेन दोषाणां परिहार्यत्वेन सूत्रितानां सप्तमोल्लासे निर्णयः सगुणावित्यनेन सूत्रितानां
गुणानामष्टमे प्रपंचनं अनलंकृती कापि धर्मो यद्यपि येषे शेषाभ्यनुज्ञानमिति न्याये नोद्दंकितानां द्वयेषां शब्दार्थालंकाराणां
क्रमेण नवमदशमयोरुल्लासयोर्निर्णयः एवं पदं चकेनोल्लासदशकसीलियः सूत्रितः यः कौमारिति यत्र तत्राप्यितानां गौषिकद्
लीकदंबानां वसंतउद्भिन्नांकुराणां येऽप्राप्तिलास्तेवासंतिकाः मालती वृक्षमिल्लोलामिन इतिव्याख्येयं एवं च निकुरंबीभूता सामग्री
रसोद्दीपनहेतुर्वर्णिता चेतुर्नु भेदाः [illegible] मालतीत्यादि नाच। निदाघप्राप्त्वपाश्च लिदिशाइ

५ति

नत्वे रसोद्दीपनहेतुमिलितासामग्री व्याख्यातास्यात् अत्र पद्ये कदंबानिलानां कथंमालतीपरिमलोल्लासकत्वं भिन्नं हेमवत्वात्॥ नापिकदं
बरूपाः सम्बन्धरूपामालता इति प्रोभनाव्याख्यानस्मादस्माद्व्याख्यानमेव साधु अत्रास्फुट इति अत्रच हूनांवाक्यार्थानानुपकत्वेन निर्दिष्टा
नुल्ययोगितामौपम्यस्यच प्रतीतिरस्फुटेति केचित् तदसत् कस्यचिद्गुणस्य वाकाक्रियायावासाधारणेपि नाप्रतीतेः तुल्ययोगितालक्षणस्यैवा
भावात् औपम्येचतुल्ययोगितायाः प्राणभूतं तदभावे सैव नास्तीति कस्याः स्फुटत्वं एतेनदीपकमपि प्रत्युक्तं समुच्चयस्तु वीचिव्यातिसार्यामा
यान्तमहद्विरुद्धप्रतीति अरंगीकृत इति सन्नेचिंत्यते तेन यः कौमारहर इत्यत्र हृदये चित्रमस्फुटमन्तकारणं येव्याख्यानं तदपि न साधु नस्य
गुणस्यालंकारत्वाभावात् नतच्चमत्कारकारकादि आश्चर्यमात्रं नुकरोतीति नैलावत्तागुरव्यालंकारत्वं तथाचोद्भटप्रभृतिभिर्नोक्तत्वात्
यत्तु नेह चित्रमस्पद्यालंकारत्वेन व्याख्यायते तदस्य ग्रंथस्य व्याख्यापकत्वप्रतिपादनार्थं तस्मादेतदपि न व्याख्येयं तस्मादित्थमेतत्
यः कौमारहर इत्यादावित्यनुत्कंठाकारणात् नेपुसत्त्वेपि सानोत्पन्नानतद्धितद्वायाउत्कंठायाउत्पादात् अतस्यविधेयो नो क्ते दिपं साच
कार्यस्यसाक्षात्तिर्षि प्रमानत्वेनाप्रतीतेरस्फुटा विरुद्धापत्तिर्द्वारेणहीत्रकार्यनिषेधः प्रतीयते तेनसाक्षात्तादृतित्रस्फुटाथविशेषोक्तिः
यद्वा उत्पन्नायाउत्कंठायाः कारणानि नविद्यंते तानि हि कौमारहरादीनामसन्निधानादीनि तद्वितरुद्धानांच सन्निधानादीनामसत्त्वा
वात्तदभावः तेनेयंविभावना साचास्फुटा कारणानांविरुद्धोपलब्धिद्वारेणनिषेधात्साक्षाददानेनिषिद्धमानत्वात् एवंचविशेषोक्तिर्वि
भावनावात्रास्फुटत्वात्स्येया॥ प्रोढाः स्तुदीपिका॥ कदंबगंधो रकदंबविशेषो धूलीकदंबात्स्येवर्तते योवसंतेषु बृति इह कायीनुत्य
त्तिकोटेरप्रतिपादनादस्फुटाविशेषोक्तिः रवारोधातिकारणसामग्री वर्णनास्फुटत्वविभावनायाः तद्देवन्न काव्यभेदात् धर्मार्थका
ममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासुच कीर्तिं प्रीतिं मत्तं च साधुकाव्यानिबंधनं स्फुटत्वविकसत्यस्मादर्थ इति स्फोटः तद्रूपो वर्णपार्थव्यंजकः
न्यगभावितवाच्यं तिरस्कृतवाच्यं यत्कांग्यं तत्र सपलांजनेसमर्थः तिरस्कोपेति इतीमरी रमणीत्यधमत्वं अथमपदसहायांयुतादीनांच्यं
जकत्वं अत्रेवाच्यौद्योगस्य चमत्कारः अनोमध्ये न तत्रसप्तपदं घटकं सहृदये द्योत्यते गुणानांरस्य धर्मत्वेप्युपचाराच्छन्देषर्धर्मत्वं
अत्रस्नानुंगतासीत्यनेन विधिज्ञानस्नातुंगतासीति निषेधप्रतीतेः ननुनादितिनिषेधेन तदंति कमेवरन्तुंगतासीति विधिप्रतीतेरधम
पदेनशाद्वशाब्दीमस्लोपरक्तध्वनिः इतीरमणा सहवसचमत्कारवादथितसंगमविप्रलम्भनात्वमपधमत्वसिंचनोपच्छमदृतिद्वयोः पयी
येणोपमानोपमेयभावेसत्युपमयोपमालंकारो व्यंग्यः तथाताविकाविपुलंभत्रंगाकोपिव्यंग्यः इति त्रिविधो विवक्षितालंकारसारो
ध्वनिरत्रोक्तः एतच्चोदाहरणं वेदग्ध्येनयुगपद्विधेयविधोचवाच्येविधिनिषेधयोर्व्यंग्यपोद्दिशं अनियता हि विधौवाच्येनिषेधः एवंच
निषेधेचवाच्ये विधिः उदाहृतः विधिनिषेधद्वारेणोदाहरणं तथाव्यंग्यबुद्ध्येतद्देवव्याख्यापनार्थम्॥

चित्रमिति गुणत्वालंकारत्वशून्यं शब्दार्थधर्माः तद्योगादिसत्प्रतीत्यनात्ययैकचित्रमात्रेत्व प्रत्यक्षं तेनतत्सार्थं गादि गुणालंकारप्यापिरसधर्माः वक्ष्यं
ते तथाप्युपचाराच्छब्दार्थधर्मा उक्ताः तथा चव्युत्पत्तिगुणवत्त्वापुनस्तिषां व्यक्तिः शब्दार्थयोर्मनिर्मिति त्र्यर्थमपासिति ननु सर्वथा तिरोभिधं एतेने
षदर्थेन त्रिविमिति वितं यथेति शब्दचित्रोदाहरणं येनुदर्दुरिंमिति येप्रोक्तं व्याचक्ष्यते तैः कवेर्दिविरोधात् मित्रत्वं प्रकाशते स्यात् य
तः एवंसमुद्रगामिन्याः मंदाकिन्याः दाक्षिण्य पथ्यस्य तद्दुर्गमितिरसं बंधोमास्ति तथा च कालिदासः सन्ति विषये यथाकामं तरस्वार्थी
नचंदतो स्तनाविवदिशस्तस्याः शैलोमत्तेपदर्दुरावेति स्वच्छंदेति अत्र च अनुप्रासे कवेस्तात्पर्यं तत्र विभंगादिविरोधो रसाद्यव्यो
भावस्तिरोधीयते अर्थाद्विकासकृद्विधिः वाच्यचित्रोदाहरणं विनिर्गतमितिः अमरायतीं भवनीतिसम न्वयः अत्र यद्यपि रसादिकोर
होस्ति तथाप्युत्प्रेक्षायां कवेस्तात्पर्यं तत्र तिरोधीयते॥ इति श्रीमद्राजानकमम्मटाचार्यविरचिते काव्यप्रकाशसंकेते प्रथम उल्लासः॥
श्रीगुरुभ्यो नमः॥ तथा शब्दस्यार्थे अन्यार्थं प्रतिपत्तेनात्पर्यं सामान्यानां परस्परान्वितत्वेन विशेषार्थविवोधन शक्तिस्तात्पर्यं
प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा आकांक्षा आकांक्षितानां योग्यता मेक बुद्ध्यारूढत्वं संनिधिः बाधाविरहो योग्यता उदकेन सिंचेदन्तु दहतेऽस्ति योग्य
तावस्त्विरमास्तत्रासन्निधिः ननुकामिनी पर्वतोयं वह्निमानमनोहरादृत्यादि आकांक्षितिः तथा चोक्तं मन्दत्र आकांक्षासत्तियोग्यत्व योग्य
ता वे स्ति त्रयं संबंधकारणत्वेन तत्र मं तानंतरक्ष्यतिः तवायस्यपिनाभिसंबंधो दूरस्थस्यापि तेन सः अर्थतो ह्यस्य नानामानं वारिका
रणं अपि दूरपासिधावंतं दूरे जातं चनरस्यति लोके वाभिधीयतामाहि नापितालि शिरश्चं विशेषेति कियाकारकादिसंबंधमयो विशेषः
समयवपुर्यस्येति मामभ्यागत्य न्यैकोंद्वैवेह तदंडेनेति वाक्यार्थः पदानि स्वार्थमभिधाय्यान्वितानीति वदति तेऽभिहितान्वयवादिनो भाट्टाः
पदानि अन्विताभिधानवाद्यार्थे शीघ्रमर्थं कथयंतीति अन्विताभिधानवादिनः प्राभाकराः पदैरभिहितानामेषां यो नाम अन्वयं संबंध
विशेषं वदंति अन्विताभिधानवादिन इति एकवचनेन दौर्बल्यमस्यैव तं मात्र द्योतयति अयमत्र इति वक्तव्ये विशिष्यावृत्तिभावः तात्प
र्यमिति अत्र व्याख्यावकाशः वक्रव्यापकोत्र तत्र पर्याचलोचनाद्यो वृत्तिमुख्यार्थः शब्दो विपरीत लक्षणया कौटिल्यं निस्नेह त्वं
दिशलयति सच लक्षितोर्थश्चेतिरं प्रकाशयतीति लक्ष्यस्य व्यंजकत्वं ननु वक्रादिपर्यालोचनाद्यादि मुख्यार्थबाधस्ताद् व्यं
भिवितेषु भन्यथपिमाद्त्यादि उदाहरणे मुख्यार्थबाधाद्विपरीत लक्षणाप्रवेशप्रसंगः नैतत् द्रव्यार्थाः कथाविदनुमति
कया समर्थयितुं शक्यते तत्र तस्य सम्लत्वा तव कादि विशेष ना दिशो यादर्थो तरमेवात्र स्यात् संत्याकृतीती

विरोधान्मुख्यमर्थं यद्यसत्यतया वा गमयति नन्वस्यासत्यत्वं कोपयुज्यते तस्य हि युक्तिवशात् असत्यप्रतीतेर्बाधः प्रतीतिश्चाभिधानएवेति कुतो मुख्यार्थ-
बाधः कुतो वा लक्षणा यत्र हि वाच्यस्य कथमपि गमनिकया समर्थयितुं न शक्यस्य वक्त्रादिवशाद् बाधितया प्रतीतिः तत्र मुख्यार्थबाधाल्लक्षणा मंचाः क्रो-
शन्तीत्यादौ च वाच्यस्य समर्थयितुमशक्यत्वाद् यत्र तु वा अन्वयो बाधितः तत्र स्तुतिमुख्यार्थबाधः सत्यधर्मात्र विरोधाभिधं वैपरीत्यम् इति न किंचिदसंगतं तथा
चोक्तं विद्वाध्यतया ख्यातिः कवितत्त्वात् स्य बाधनं पुंवत्त्रिलक्षणा तस्मादुत्तराभिधैव तु इति अथ निर्मलमरकतेत्यनेन केवलं वर्णमात्रसाम्यं प्र-
तिपाद्यते अपि लचेत न वस्तुन एव कार्यो भावेऽपि संकेतितमिति चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति महाभाष्यकारः केचिदत्याद्यर्थक्रियाप्रयोजकपदवाच्यवि-
द्यातुगुणद्यनसंबंध इति वाचो युक्तेर्युक्तत्वात्सौगतस्य क्रियास्वयेण वासत्व शब्दार्थीति प्रायेणयोग्यासंकेतीतु मितिवचनव्यक्तिरूपिभाषाप्रापासंकेति
तत्पदं लक्षणाया निरासार्थं साक्षात्पदं चेष्टाव्यवहितस्यार्थस्य निरासार्थं वाच्यवाचकभावलक्षणः संकेतः गोशब्दस्य इदं सास्नादिमत्त्वं वाच्यम-
स्य सास्नादिमत्त्वस्य गोशब्दो वाचक इत्येवं रूपः संकेतग्रहः अनंतासु गोव्यक्तिषु व्यक्तिपिंडभाष्ये शक्तिसंकेतः कर्तुं न पार्यते वा गोपिंड इतं
संकेतकारणं गोपिंडस्तोत्यगोपिंड इति लोकव्यवहारे संकेतसहाय इति गोजातिमान्पिंडः अव्यवधानेन [illegible] साक्षात्संकेतितस्तथा यातत्स्यैव
र्थस्य चतुर्भेद इति आह महते गद्द नीतिगौ इत्यर्थक्रिया उच्यते न या जातिरिति व्यक्तिः पिंडः व्यभिचारादित्यत्र व्यक्तौ संकेतः साध्यान्तानिवाल
व्यभिचरति तत्र व्यक्तौ विषयविभाजो नेति यदा व्यक्तिमात्रे संकेतितार्थत्वेनांगीक्रियते तदा आनन्त्यादिति भाक्त्वेन नव्यवह्रियते व्यक्तिर्यतो
रित्येव व्यवहारः स्यात् तदुपाधावेति तेषां जात्यादीनां शब्दानामुपाधौ वक्त्रा यदृच्छा नन्त्वसंज्ञाभिधानशास्त्रयभिव्यक्तिद्वारेण सन्निवेश्यत इति पदः
र्थेऽस्तीति पिंडस्य पदार्थस्य प्राणप्रदायकरूपान्तं ददाति यस्मात् जातिं विना पदार्थः स्वरूपमेव नासादयति नगोरितिसंकेताभावात् नागोऽपि इति अथवा
दिवैलक्षण्यात् विशेषाधानहेतुः सिद्धउपाधिः अंत्येति अंत्यायाम् यस्य श्रवणेनानुभूयमानवर्णसमूहग्राहिकपायुद्धा निर्ग्राह्यं क्रमवंतिनिवद्ध
नां नैकदेशकालावच्छेदलक्षणः समुदायः समुद्भवति तथाहि न खलु द्विशब्दोच्चारणकाले स्यात् शब्दोच्चारकाले वा डित्थादिः तथा च सर्व
मारणानुभूयमानवर्णसमूहः शब्दः पारिभाषिकमिति अन्यथा जातित्वं स्यात् ननु परमाणुः स्वरूपेण न परमाणुः नाप्यपरमाणुः परमाणुत्व
संबंधात् परमाणुरिति परमाणुत्वादावपि जातिलक्षणस्यातिव्याप्तिरित्याशंक्याह परमाण्वादीनामिति परमार्थतः परमाण्वादीनाम् जातित्व
मेव गुणशब्दत्वं तु पारिभाषिकमेव कणादे हि रूपरसगंधस्पर्शसंख्यापरिमाणानीति गुणत्वेन पठितमिति परिमाणमणुमहद्दीर्घह्रस्वभेदाच्चतुर्वि-
धमिति प्रतिलक्षणमिति वैशेषिकसिद्धान्तानाश्रयणात् यदा प्रतिलक्षणमिति रूपलक्षणं प्रत्यहं मुक्तान्तरसप्रवेशाच्छरीरान्तरं जायते इति वैशेषिकादिम-
तं जात्युपहिता व्यक्तिः शब्दार्थ इति वैशेषिकाः अन्ये इति मीमांसकाः जाते विचारासहत्वाद् व्यक्तौ लौकिकत्वे न संकेतस्य कर्तुमशक्यत्वात् सादि
शब्दानामभावादित्यादि इत्यपोह एव वाच्यः शब्दार्थ इति बौद्धाः अनुपयोगादिति प्रत्यक्षादिप्रमाणेन मुख्यस्यार्थस्य बाधोऽनुपयोगस्तु व्यक्तेः
तस्य तत्त्वादिप्रमाणेन बाधितस्य मुख्यार्थस्यानुपयोगेन लक्षणीयेनार्थेन सह योगः [illegible] कुशांस्तीति कुशलं इति स्वातो मुख्य

समीकः आप्तो लोपइत्यालोपः । विवेच्य विवेचकभावादौ साहित्यस्यार्थस्य संबंधः इत्यौणां । विवेच्यत्वात्पुरुषस्य । विवेचकत्वात् सामीप्ये इति समीपे स
मीपभावे संबंधे प्रोक्तः समीपित्वात्तरस्य समीपत्वं तयोस्तुष्कर्मे अनुस्यदिति तदादिः प्रांतरेति । सांतरे मुख्येनार्थेन वाच्यहिते लक्षणायां ऐं लिखापर्यंत
पीयसार्थांच व्यापारस्य ससांतरार्थ लिङ्गः अत्र कुंतानां कुंतिनां चतारतस्या यातो कुंता एव प्रविशंतीति बाहुल्यशक्तिः प्रयोजनं अत्र गृहत्वचार्थ
लक्षणे स्यात् आप्तिर्यंते इति कुंतानामचेतनत्वेन प्रवेशासंभवात् गौरनुबंध्य इति अत्र गोत्वे लक्षणे विशेषत्ते ही णश क्रियाया अक्रिष्टेः सिद्धेर्या किं
नु आप्तेपलक्षणेन सामर्थ्ये जातेरनुबंधन सिद्धार्थं अभट्टमतइत्युपादानलक्षणाभट्टकुलेन व्याख्याता नपुंसकस्य विनाभाविन्त लक्षणेन आक्षेप
एतस्याः प्रतीतेः प्रविशपिंडीमित्यादिवत् ननु लक्षणैषापि प्रकारत्वादत्र तदसंभवात् द्विविधो ह्याक्षेपो लक्षणाद्वलो विनाभावे विलक्षणे अत्र
अत्रैव रूपवपत्तः न लक्षणासंभावनाकार्येस्य विशेषः स्वाभाविकी व्याप्तिरविनाभावः यदि चाक्षेपेलक्ष्यत्वाभिधाते तदाक्षेपतामित्यासे कर्त्रादीनामपि
लक्ष्यत्वं स्यात् इदानीं गौरनुबंध्य इति मुकुलस्य विशेषोपादानलक्षणोदाहरणस्य पीनो दिवा न भुंक्ते इति मुकुलस्य तदृष्टांतमपि दूषयितुमाह पी
नो देवदत्त इति अनुपपत्त्यर्थापत्तेरिति हेतुः श्रुतोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थापरिच्छेत्वं नमयतीति अर्थापत्तिः सापि इति अनुमानो
पमानार्थापत्त्यभावलक्षणैः षड्भिः प्रमाणैरुपलब्धः प्राधान्यस्यापि नार्थापत्तेः शब्दस्य भेदेन निर्दिष्टा इति श्रुतइति शब्दलक्षणेन प्रमाणेन ज्ञा
तो यो वाक्य विशेषः अन्यथानुपपद्यते अर्थापत्तिर्यावत्स्यात्पर्यवसानं तरेणानुपपन्न इति यार्थस्य कल्पना सार्थापत्तिः तत्र प्रत्यक्षपूर्विका यथा
मंत्रप्रतिबद्धाग्निदर्शनेति न स्वरूपमात्रेण दाहक इति विस्फोटं दाहकार्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्याग्नेर्दाहिकाशक्तेः कल्पते सा प्रत्यक्षपूर्विकार्थाप
त्तिः न चेदमनुमानं शक्तेः स्वभिप्यनुपलभ्यत्वादन्वयव्यतिरेकग्रहणासंभवात् कार्यहेतुत्वायोगात् देशांतरप्राप्त्या आदित्यस्य गतिकल्पना अनुमा
नगमनशक्तिः कल्पत इत्यनुमानपूर्विका ह्वेमन्या विज्ञेया प्रभाकरास्तु इष्टः श्रुत इति लोकप्रसिद्धा उपलब्धिमात्रे वर्तते इति व्याच
ष्टे तेन श्रुतार्थापत्तौ रात्रौ भुंक्ते इति शब्दः कल्प्यते अर्थापत्तौ तु रात्रिभोजनमर्थ एव नत्वेतिरात्रिभोजनस्य गंगायां घोष इत्यत्र लक्षणायामस्य घोषे
तस्य गंगाशब्दः पावनत्वादि व्यंजनव्यापारेण प्रतिपादयति नलक्षणाव्यापारेण लक्षणांस्वार्थसमर्पणं तेनोपलक्षितो लक्षणालक्षितलक्षणा
लक्षणेनैतित टादि रूप ज्ञानेन उभयरूपेति उपादानलक्षणा लक्षितलक्षणा च उपचारेणेति भिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरेक्यारोपणमुपचारः
यथा गौर्वाहीकः यत्र पुरुषे विशेषत्रयो वाहीकश्च तयो गोत्वाध्यारोपचौ तेनेनाभिमुख्यात् पृथिवीत्वमेवप्रतिपादयति अनयोर्द्विस्वादिना भे
नयोरिति शुद्धभेदयोः लक्षणैवेति तटस्य लक्षणस्येति गंगाशब्दस्य तटस्य लक्षितत्वेन न तटस्येव लक्षणा शुद्धेति भट्टमुकुलमतं दूषयितुं गंगागता
द्विपावनत्वादयस्तटे शक्तिदाढ्य विधितेज्ञापनतटस्य गंगारूपत्वप्रतीतौ सप्तीयं ते नभेदस्वभावे तारस्येति नटस्य त्वप्रतिपादनमयुक्तं विष
यीणवाह्यादिः विषयो वाहीकादिः तथा शब्दः समुच्चये आरोपविषयो वाहीकादिः अनपहुतः आनिगीर्णस्वरूपः भिन्न
प्रतिनिर्मितत्वयोः शब्दयोरेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तैः ... ति विपर्ययेणैव प्रचसानं गौर्वाहीक इत्यत्र गौ

गौर्वाहीक इत्यत्र गौणी स्वरूपा गोरप भिन्नत्र गौणी साध्यवसाना स्यादिति स्यादेवं गोशब्दस्य गोपिंडः अपरार्थस्तु वाहीकादौ साधारणेति गौर्वाहीक इत्य
जाड्यमान्द्यादयः परार्थ इति वाहीक एव अभिधेय इति अभिधेयं ज्ञातं तेनादिरात्मतं संबद्धं तदीयं तस्य प्रतीतिः अंतरं तात्पर्यान्ता भावः तत्र सर्वतो
तदीयत्वेन कौतदीयमेव वतां तदीयकं नस्वभावो लक्षणाया रूढत्वं व्याप्तिः तस्यैव तात्पर्यं कत्वेन विना भावे नैव आत्मानं व्यक्तौ ता दृश्ये गौर्वाहीक इत्य
त्रैवेत्य गच्छ इति गौरेवायमित्यत्र अन्येति दीयादिवैलक्षण्ये प्रत्यभिचारे प्रत्यायुर्घृतमित्यत्र आयुरेवेद मित्यत्र यथा हेतुमायुःकारकं तत
कार्यकारणादि आयुष्कृतं नव्यभिचरतीति भव स्मरणमात्र इंद्रार्थत्वादि हेतुपचरितः दृष्टार्थेदा ॥ पितृत्वं व्यंग्यं पुरुषस्य स्वामिभावसुत यप
वंशो जनकृपचे दितः अलंकृतादिव्यंग्यं प्रयह स्तत इति हस्तावयवेन हस्तव्यापारं करोति सामर्थ्यादर्थवं इह हस्ताग्रेह स्ताग्र इति
प्रयोगाद्यवं हस्यते तत्राद्येभेदे समासः द्वितीये तु सम्मानाधिकरण्ये दोषस्तमासः तत्र च हस्तावयवेन मात्रेह स्ताग्रे वाग्रामादग्र हस्तादि
वद्वयवे समुदायोपचारत्वादिति तदुक्तं यामनेन हस्ताग्राग्र हस्तयो गुणगुणिनो र्भेदाभेदाभ्यां सिद्धं तदर्थवद्भिः ॥ तात्कर्म्ये दृष्टि कार्य
कोपालक्षादि व्यंग्यं तदाधार कर्मकरत्वाद लक्षणा तात्त्वच्यते अत्र भेदाभ्यां शुद्धभेदाभ्यां साद इति लक्षणा व्यंग्यरहिता शुद्धलक्षणा पत्र वर्च्यस्य
यस्मान्नवेन रूढिप्रतीतिर्लक्ष्य सा तत्र व्यंग्यस्यापुरस्तात्र पि तत्तु रूढत्वं प्रयोजनाभिप्रेतं च प्रयोजनं व्यंजनव्यापार मपहाय चोपादानं तदेतन्ना
कृतार्थत इत्यर्थः प्रयोजनस्यात्म दातृत्वं ध्वनिगुणीभूत व्यंग्यवि षय विभाग इति व्यंग्येहि गूढत्वे ध्वनिरगूढत्वे तु गुणीभूतव्यंग्यं वक्ष्यते ॥ विव
क्षितमिति विकासः पुष्पधर्मस्तत्र लक्ष्या पत्र तत्त्वसंबंधो हर्षोत्कर्षादिव्यंग्यं वाच्यते इत्युचितपुरुषाभिलाषादि व्यंग्यः
समकुलितेति सकलजनमुकुलनव्यापारात्वं यार्ग्य प्रयासेति अनुकूलनीत्यादन्यं व्यंग्यं मुकुलितेति प्रतिजन प्रोक्तत्वं व्यंग्यं तत्र लक्षणेति स्पष्टहष्टी
पत्तं व्यंग्य अत्र विकासितत्वेन प्रसन्नत्वं चार्थितत्वेनापत्तत्वं एवं सत्तुदलितत्वादिना जृंभितत्वादिना इष्यते प्रयोजनं तेषामेवापि संधिज्ञानलपर
विवंधनं लोको तरं सातिशयत्वं तथा हि धर्मि धर्मभेदाद्द्विविधं लक्ष्यं तत्र धर्मीलक्षेते यत्र तत्र धर्मः प्रयोजनं यथा गंगायां घोष इत्यत्र तटे लक्ष्ये पावनत्वा
दयः यत्र तु धर्मो लक्ष्यस्तत्र धर्मान्तराभावात् धर्मिणस्तत्रैव सातिशयत्वं प्रयोजनं एवमिहापि बोध्यं उपादिष्टानीत्यत्र प्रयासेनाद्विता
दानमभिधेय वस्तुदृष्टप्रतीयते अत्रोपदेशो नात्र तात्पर्यं लक्ष्यते सामान्यविशेषभावः संबंधः अत्रात्तत्र लक्षण विशेषो हेतुपदेशः अपना पासेन
श्रिहा लोव्यंग्यं मे त्रेति तत्र शब्दार्थे वर्तते फलसंबंधात्तद्धर्मिणः तत्रैति व्यंग्ये यस्येति व्यंग्यस्य फलेनेति प्रयोजनेन प्रयोजनेन पावनत्वादे
विषये लक्षणा तावदस्य स्वार्थविषयो व्यापारः ध्वननं प्रयोजनव्यापारविषयमिति तदर्थः शाब्देति गंगाशब्दे नतव्या तिपत्तिः प्रयोजनप्रतिपत्तिः
समयाभावात् संकेताभावात् गंगाशब्दस्य पावनत्वार्थः नयमितिमुख्यार्थबाधे संबंधे प्रयोजने च सति लक्षणा प्रवर्तते नच प्रयोजने लक्षयितव्ये
त्रयमेतत्संभवतीत्यपाचेति तथाहि मुख्यार्थः तत्संपन्नमुख्यमिति इदं प्रयोजनस्य लक्षणामिति तत्संभावनापामुक्तं नच प्रयोजनेन लक्षितमितरेन
नेतत्संभवति तथाहि तटादेर्लक्ष्यस्य बाधेऽप्रयोजनं प्रयोजनं संबद्धं मुख्यार्थबाधाद्यभावात् नहि तत्र दिर्मुख्यार्थो लक्षणीयत्वात् नात्र

तस्य बाधस्तस्य घोषाधिकरणत्वोपपत्तेः । अपि च संबंधनिमित्ता लक्षणा प्रयोजने प्रवर्तितुं नार्हति तटादेर्हि तस्य पावनत्वादेः प्रयोजनस्य संबंधा-
भावात् । न च गंगागतैः पावनत्वादिभिस्तटे कश्चित्संबंधः । अत एवैतत्सर्वं लक्षणामूल इति प्राञ्चः । किं च प्रयोजने लक्षणायां लक्ष्यतावच्छेदकमेव प्रयो-
४ जनं मा भूदिति यं न च तदस्ति नाभिधास्यते वक्ष्यमाणरीत्या तस्य प्रसंगात् एवं तावत् त्रितयी सा नास्ति प्रयोजनवत् लक्षणा न युज्यते अपि च लक्षणायां
शब्दस्य स्खलितगतित्वं प्रतिपादयितुमपाक्रान्ता मध्ये तत्र तदर्थान्तराकुला यन्न तस्य प्रयोजनसाकांक्षत्वं न च प्रयोजनं प्रतिपादयितुं शब्दो लक्ष्यो
निराकांक्षत्वे न तत्रैव विश्रान्तेः मुख्यार्थबाधकत्वं सत्वात्तिन तत्तिर्यं न शाब्दबोधे वाच्याभिप्राये तु स्खलितगतित्वमिति महान् अयं भेदः तस्मात्प्र-
योजने लक्षणापक्षे अवे व्यंजनमेव व्यापारः इति सिद्धं प्रतीतिः स्खलितगतिः प्रयोजनमिति पावनत्वादि लक्ष्यं न मुख्यमिति यादि
नावाच्यं च केन मुख्यार्थत्वं तद्वाधः मुख्येन सह लक्ष्यस्य संबंधः प्रयोजने स्खलितगतित्वमनमुख्यार्थबाधादित्रयसव्यपेक्षत्वेन बोधकत्वे
लक्षणायाः स्खलितगतित्वे तद्व्याघातो नापीति तदभिधेति नैव धर्मदृष्टान्तः सूर्यस्य वेश्मो न तरोत्तरापोहितां नव स्या न लक्षणीकरिमाह एव च
स्यां हि दृष्टान्ते न निषिद्धे लक्ष्यार्थे नान्वयस्याभिवर्तते प्रयोजनेन सहितमिति कश्चिद् पाद गंगायां घोष इत्यादौ पावनत्वादिप्रयोजने विशि-
ष्टे व तटादिलक्षणे घिष्यते तस्यैव प्रत्ययस्यात् एवं च नास्ति व्यंजनव्यापारस्य विषय इति तत्रोच्यते लक्षणायाः प्रयोजनं प्रत्यक्षे न लक्षणायाः प्र-
व्यापारः व्यापारस्य विषय इति एवं तल्लक्ष्यत्वेन प्रतीतत्वात् विषयत्वान्न प्रत्येयत्वात् यत्र प्रतीतिगोचरत्वेन संपादितत्वेन एवं च लक्षणायाः
प्रयोजनमिति मानितो यदुपरिष्टात् लक्षणाया न प्रयोजनं वाच्यं प्रत्येयत्वेऽपि शब्दव्यापाररूपाव लक्षणानन्तरगर्भितेन विषयायोः प्रयोजने
विचार्ये कोऽयमरः प्रयोजनस्य लक्षणाविषयत्वाभावः गर्भीकृत भंग्या हि विषयस्य प्रयोजनेन तु प्रयोजनं विषयः तत्तु प्रत्ययतया विषयत्वेन
विचार्यमाणं तदतिरिक्तव्यापारान्तरस्य विषयो भवितुमर्हति तेन तत्र कालिकत्वात् तच्च व्यापारान्तरं व्यंजनमेव स्यादित्युपपत्तिर्यथोक्ता
दृष्टान्तमुखेन प्रकाशिता एवं च यत्र केचित् दृष्टे जनितं यथा प्रयोजनं नवज्ञात्साध्यं यथा पाकादि करणभूत ओदनादिलक्षणप्रयोजनं च पावनत्वादि
तस्य प्रतीतिलक्षणासाध्यत्वप्रतीतिरित्यादि न तत्साध्यसाधनेन सिद्धसाधनत्वानुपपत्तेर्वा विषयत्वस्यासमर्थना नित्यसारमेवेति नेह
विवक्षितं पश्चात्तनादेः पाकविषयत्वमुच्यते तदुद्देश्यत्वात् व प्रतीतिगोचरत्वात् प्रतीतिगोचरत्वं चेतः प्रस्तुतविषयत्वं दुःसमर्थसमर्थनेन
अनेन दावानलाः दिशि शिखे लक्षणाविषयं दूषयंति । अनेनान्वयपक्षे वाऽन्वयपर्यवसायि ना चलक्षणान्या व्याप्त्यान्तरा व्यापारस्य
हेतुत्वं स्यात् । एवं च मुख्यार्थबाधपर्यवसान इति तात्पर्यान्वयेन समुत्थाभिधा लक्षणा ये तद्विना न घटनं न स्यात्तदेव विषयीकरोति ॥
नोपात्तिर्व्यंजकेऽपि चेत् । कठिनत्वं चंचलतादिकं विना गंगायां घोष इत्यादौ नास्यान्वयः ननु पावनत्वादि बिना इति तदेव लक्षणीयं ननु
पावनत्वादि प्रयोजनमत्र लक्षितत्वे व्यंजनमेव साधु ज्ञानेति ज्ञायते नेतिज्ञानं प्रमाणं प्रत्यक्षादि इति ज्ञानस्य माहात्म्यं प्रकरणं च का ८
मरीचयः मी तत्र फलमाहुः वैशेषिकादयस्तं संविल्लिंगं ज्ञातव्यं शब्दस्य मुख्यो व्यापारोऽभिधा वाक्यार्थव्यापारस्तात्पर्यम् ॥ तात्प-
र्यार्थी द्वैतपाठं लक्षणीय
यापारमिति ॥

पदि २ लु २

सत्तली य व्यापारो लक्षणा व्यंजना द्वेधा शब्दगताऽर्थगता च तत्र तावच्छब्दगतां प्रतिपादयितुमाह अनेकार्थस्येति अर्थद्वित्वप्रयोजनं भवच्छेदस्य प्रयोजन
त्वात् लिंगं चिह्नं मकरस्य कामस्य चिह्नत्वात् व्यक्तिः प्रातिकार्थव्यंजकं स्त्रीपुंसयोरादि तु पि युक्तवद्व्यक्ति च नदुतिवत् इत्युक्त्या दिशो त्वनेन संवादरूपयोः श्लोकयो
मूलकारिकात्वभ्रमं निरस्यति अशांरम्भकद्वति विप्रयोगो विरोधिपि प्रतीतिरेव असक्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य न ह्यत्र शांखादिप्रमाणैरस्ति हरिशब्दस्या
नेकार्थत्वेऽपि शंखचक्रयोः संयोगादसंयोगाद्वेहरिशब्देनाच्युत एवोच्यते कुत्र इति अत्र कोपचलहेलं चिह्नं समुद्रस्यापि तन्न स्यकोवा भावात् पानुदिति
दृष्टकरागा निष्पत्तिगात्रादिरूपेण बहुविधः पानस्यार्थः अत्र पाने रत्नगुच्यते तद्धाने क प्रकारं तद्वद्धि नामु स्वभावे द्वयो विरात्मसामर्थ्यो नियम्यते
ईदृशः प्राप्ता इति ॥ द्वंद्वः शक्तः शालयिता यस्येति विग्रहः यौगिकोऽर्थः प्रातुमादौ रहिते शालयिता शत्रुरिति द्वंद्वस्य शत्रुरिंद्र मातुरिति तत्पुरुषः ब
हुव्रीहौ प्रसक्त्याद्यर्थपदमिति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भवतीति द्वंद्व शास्त्राद्युदात्तो भवति शांत निपातः अतस्माद्युदात्तत्वविज्ञाय बहुव्रीहा
वीरत्ताम् तत्पुरुषेऽपि समासस्येति सामान्यस्वरेणांतोदात्तत्वं चोदेनिपातः एवं स्वरविज्ञाय तत्पुरुषार्थावसायः उदात्ताद्युपेतत्वेनैव मु स्वर
मात्रं तु काव्यव्यक्ति मध्याभिकौरवशत इत्यादौ काकुस्वरेणार्थावगतेः विषयत्वमतीतिरिदृति उदेथया विशेषप्रतीति रुत्तम् वेदया काव्ये वेद
प्रस्वरविरोह प्रयतेन काव्ये स्वरोऽविशेषप्रतीति रुद्रिति यदापि चोदनाद्दिः काव्ये न विषयवत्ता इतिमित्तं तथापि काकुस्वरो विशेषप्रतीतेर्हेतुर्भवति
मध्याभिकौरवशतं समरे न कोपादिति स्वस्था भवंति मयि जीवति धार्तराष्ट्रा इति च ग्रंथकृतात्वेन दर्पाद्रह्सोदात्तादि विशेषः काव्ये सतेः भदिति भदः
कृत्वा पान्सवस्त्रभङ्गाहस्तिनां विशेषात्तरादिति भद्रो मंदोऽत्यगवबद्धेव संकीर्णश्चेति ज्ञानमयः चत्वारः करिणस्तासां भद्रो मंदप्रवयः द्वितीयउल्लासः २
अर्थेति वाच्यलक्ष्यव्यंजकानां यः प्रतिपत्तये वाक्यमुच्चारयति स वक्ता काका देति अादिग्रहणाद्वोध्यादिपरिग्रहः आदिग्रहणान्मुधर्षकंपप्रभु
तं दृशाविन्यत्र संज्ञां लीलापद्मं न्यमीलयदितीमिते निवेदितं निःस्वसितेन सोपपत्तिर्याकारः काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः वा
क्यवाच्यसहितत्वः सन्निधिः अद्य निकुलविरिन्त्रिकाचित्तविनीता वधूः स नगरपुरुषसंभोगाय स्वेच्छयामावपद्ये भाषितुं ते तस्याः प्रमाणं तत्र दर्शन
तेऽसावीत्येतत्तापस्यानतरसा स्वयंतिमज्जुद्यौवनं बृहत्सीस्त्रीयैकया पल्लायव्यंगप्रतीतिः श्रोतिद्धादिः यथा दृष्टिं न चिरहे शैलेंदुग्रादिमां वाध
ते तथापि द्विनीरूपयोद्वयवैशिष्टयात् त्याः तत्कामुकोपभोगरूपस्यव्यंग्यस्य प्रतीतिः तथाभूतामित्यत्रात्रसहकेशी याचालत्तत्तयां द्रौपदी कुरुषिति
तं तथा विधं दृष्ट्वा रूप्यगोद्ध वाक्येऽपि खेदो मयु तेः कुरुपुत्रेष्विति प्रतीयमानं ध्वनितयैव कल्प्यते
प्रश्नमात्रेण माके विश्रांततायामपि सिद्धो त्वेव तथा गुरुमीयोदवेदं भजमीति अत्रमापि खेदो मयु नेः कुरुषु युक्तेति प्रतीयमानं ध्वनितयैव कल्प्यते
प्रश्नमात्रेऽलोपीति त्वामेव दृष्टाभिः किं मयि कोपं भजामीत्यादि प्रश्नमात्रं न तु च वाक्यस्य मध्यमेवोदाहरणं अन्यथा विकावयस्यैव सामर्थ्यात् आकांक्षायो
ग्यता सन्निधानवशात्परस्परसंबंधान्वारोहो वाक्यमिति चेत्सोऽपि सर्वत्र विधेतद्वृतिकोत्र विशेष उच्यते वाच्यस्य सामान्येन प्रयोजकं च सर्वमत्र वाक्य
गतासन्निधानवशात्परस्परसंबंधान्वारोहो वाक्यमिति चेत् सोऽपि सर्वत्र इति अत्र तदान्याह हद्दिरदानीमितरेत्येवं रूपवाक्यं वाक्यवैशिष्ट्यस्य व्यंजकत्वं उ
च्यते यथा त्रेव तद्व्याद्युतोहं इति एवं च न सर्वत्राति प्रसंगः अन्यैवेति

॥ याचामपि यदि भवतीति ५

श्चादिति न ह्यत्र वक्तृतत्प्रयोगः नापि गाव्यपदानां व्यंग्यं प्रधानं । किंतु कदलीकुंजपो निर्जिनावलोकनवारणनिकरप्रभावप्रकाशनाभ्यां तयोः सुरतखेदछेदि
तैव कामोद्दीपकत्वादुत्तसामग्री प्रकाशकवर्णनायोद्देश्यदेशरूपवाच्यार्थ वैशिष्ट्यं तेन न तादृशाशासंकेतस्थानं यांत्यार्थात्मार्थप्रतिपत्ति विशेषोत्पद्यते नवा
भवति हि ग्रामद्रुति यद्यपि संधायामवसरो भवत्येवेति विवक्षितं तथापि तदुच्यमानं परस्य न तद्गामीयं भवतीति नयेयुक्ते मत्र प्रत्यान्यत्र कस्यः परपुरुषः प्र
त्र प्रत्ययं कामुके कापि देशो समयप्रभाजिसति सखीप्रतीमा माथां पठं नी स्वैरविहारिणी विलोकनतत्संकेतवरयुवति लोके इत्येतद्वाच्यवैशिष्ट्यात्संध्या
संकेतकाल इति व्यंग्यमर्थं प्रत्येति उपपत्तिरिति अत्रापि यागमनरूपप्रस्तारवैशिष्ट्याद निःसरणे व्यंजनं परस्परे नित्यानुद्दिष्टमदंगमेव तथा निति
ध्वन्यते श्रानाल किलिगूढमाग छन्नेन न कथितं चलेदिति स्वयैस्तविनिसति । निवारितमिति कलकलरहिते समये अगंतव्यं संकोचितेति स्पष्टकमा
लिंगनं ध्वन्यते ननु सर्वेषां प्रायणो र्थानामित्थंद्वितीये व्यंजकत्वं प्रदर्शितं किमिदानीमपात्या मां क्वाह यात्राकांक्षेति माप्याद्रति महाभिति निपातश्रावयो
रिन्यत्रार्थे मभ्रेति तु व्याख्यायमाने व्यंग्यस्याप्रसिद्धेरत्रमेवस्थाने मत्रवक्त्रो बोद्धव्यवैशिष्ट्यान्माशायि च्छेदिति निवेधरूप वाच्यप्रवृद्धिविरूपस्य निधुव
ना भुपगमरूप व्यंग्यस्य प्रतिभाजुषस्तरस्यस्य प्रतीतिः दिवसकमिति सांप्रतं निधुवनांतराय कारोकुसि नो दिवसः तस्मात्प्रलोकय परस्परतनिधुव
नाविनोदेन दिवसोनिवाहनाय इत्यर्थः सात्राचाधिकस्मरावेशादंघ प्रायस्या विभागा निसि त्वामाशयिष्यादिति किं तु सकला पि यामिनी निधुवनविलासेना
तिवाहनीया प्रथमन्येषव । द्विकभेदात्रिकभेदा स्यायमप्रदृष्टाः तदेवं द्वितीयोल्लासे प्रयोजनस्य व्यंग्यत्वसमर्थनेनापि वाह्नित याच्या [illegible] ध्वनौ
वस्यादौ व्यंजकत्वं प्रतिपादितं तदनु विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनिभेदस्य संलक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदे शब्दशक्तिमूलादवले च [illegible]
तत्र तृतीयोल्लासे संलक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदे शब्दशक्तिमूलादत्तांत नेनार्थस्य व्यंजकत्वं प्रकाशितं तृप्तैव व्यंजकत्व निर्णीयो ग्रंथ [illegible]
न्यपरवाच्यस्य संलक्ष्यक्रमव्यंग्ये प्रभेदे ऽर्थस्य विभावादिरूपस्य व्यंजकत्वस्यानुक्तत्वात्तस्यापि व्यंजकत्वनिर्णयस्येति चिंत्यमेतत् यादिपरस्याकेरेव सैत्यनंतरं चि
त्ररादि शेषोक्ष्यस्य रसादेः प्रतिपत्ता विभावादिम्य एव कावत्वात्संरक्षा ध्यपेक्षिका रिकावठनीया तृतीयोल्लासः ३ धर्मिणि प्रदर्शिते इति यद्यपि
तदोषाविति सामान्येन दृष्टमुक्तमाश्रिते विशेषेण धर्मी प्रदर्शित स्तथापि या व दवांतर प्रभेदानप्रदर्शितास्तावत्सन सम्यक्प्रदर्शितो भवतीति तन्मुखेन त
त्प्रदर्शनं । किंपने तदाह ॥ अविवक्षितवाच्येत्यादि अविवक्षितं वाच्यं त्यात् एवं विवक्षितमप्यन्यपरं तत्रैते ध्वनौ वच्चमानिवचनमात्रे प्रतिपाद्य पुरस्य
स्यादानाभावात् न च न विपोषु उपदेशो लक्ष्यते सामान्यविशेष भावः संबंधः प्रयोजनं च वक्तु विनय प्रकाशनं यद्दमिया यदुच्यते तत्स धीमुखेष्या रूपं जान
हि श्रादि पादेनानामी या मनोमिल्पनेन प्रमाणादास्यहीताम तिली हृदयते सर्वो हि प्राप्तसायांस लिमादत्र इत्यनुपपत्तिः सामान्यविशेषभावः संबंधः फलं तु
प्रकलवादि जपः श्रापायेति सूक्ष्मधर्म स्यादामस्य मत्तव संभवाल्लाभिमानं लक्ष्यते हेतुहेतुमद्भावः संबंधः गृहीतामति नैपरिस्पाज्योति व्यंग्यं उपकृत मिति
श्रवतहापकारिण उपकारित्वं युक्तं इति मुख्यार्थी संभवाद विवाहीत याच्यः सादृश्यात्कौ प्रातुल्यमित्रत्वयोश्च वैपरीत्य संबंधात् तु पकारित्वं तरा धानुप्रासस्यार्थ
ता निरूढ प्रयोजनं नास्ति ॥ ,प्रत्यपरं व्यंग्यं तात्पर्येण चावति तत्र वत्यन्तरवाच्यासंग्व्यंग्यं तु पात्रेण वाच्यो सुरखं वाथित लेवकं चिरनुपपद्यमानो

नचैवं धर्मित्वं भवति नैव धर्मिनान्वयवाधात् तृतीये वाच्यमर्थान्तरे संक्रमितं परिणतं तेन वाच्यस्यानुपपद्यमानत्वादनुवर्त्तते धर्मिरूपतया तस्य प्रतीतिरिति वेत्तावतां
न परित्यागः । किं तु तस्य रूपान्तरस्य लक्ष्यस्य प्रतीतिः । तथा च धर्मी धर्मि हि परिणाममुपलक्षणं उत्तरत्र त्वनुपपद्यमानत्वादुचितत्वात्तं तिरस्कारः । यस्मिन्नर्थो
नरे वाच्यं परिणतं तत्र व्यंग्यभेदेन व्यपदिश्यते धर्मरूपेण लक्ष्ये व्यंग्यस्य तदा तिरस्य माहात्म्यस्वभावत्वादित्युक्तं । रूढव्यंग्यप्राधान्ये इति एतदर्थमेव तत्र रूढ्यर्थम् ।
रूढं चेति अयं जनस्य सर्वं व्यपदेशः त्वामस्मि वच्मीत्यत्र यं प्रति वक्तुमारब्धं तं प्रति वक्तव्यत्वेन कथनीयमितिवक्तीति अर्थत्वादनुपयुक्तमानि
ग्वदेशादिरूपतयेति उपदेशस्य लक्ष्यत्वेऽपि आधिसंविज्ञानपदं निबंधनावाचकाज्ज्ञात्वा [illegible] व्यंग्यत्वमेवमुपकृतमित्यादौ उपका
रसोजन्यसुरचितत्वादि [illegible] विपरीत्यादपकारदौर्जन्यदुःखितत्वाद्यो लक्ष्यते तथा चित्ते [illegible] प्रतिपादनाद्धि [illegible] नामेव व्यंग्यता
व्यवहारः वक्त्रादिवैशिष्ट्यादयमिह यथा मुख्यार्थबाधकाः [illegible] प्रतिपादितं असंलक्ष्यक्रम [illegible] विभावादिप्रतीत्यविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्र
तीत्योः कार्यकारणभावेनावस्थानात् क्रमोऽवश्यं भावी स तु लाघवान्न प्रकाश्यते [illegible] असंलक्ष्यक्रमो व्यंग्यः रसभावेति भावप्रशान्त्यादि रिति रसस्यानुमेय
ध्वनित्वं तत्र प्रतीति [illegible] इति [illegible] विरोधाभावः अत एव विरोधाभावः विभावैः रसस्यासंभावितो तस्यापि गत [illegible]
स्थायिनो [illegible] इति रसादित्रयोऽसंलक्ष्यक्रमो व्यंग्योऽर्थो ध्वनिव्यवहारप्रयोजकः अत एव ध्वनि [illegible] विभावेन भावसमानो [illegible]
[illegible] निष्पत्तिरिति अत्र [illegible] उत्पत्तिपक्षः अनुमितिपक्षः भावनापक्षः व्यक्तिपक्षश्चेति [illegible] रसस्याथ [illegible] विभावस्य स्थायिन
कार्यकारणभावलक्षणसंबंधरूपात् संयोगादुत्पत्तिः अनुभावानां स्थायिना गम्यगमकभावसंबंधरूपात्संयोगादनुमितिः व्यभिचारिणां
स्थायिना [illegible] पोषकभावसंबंधरूपात् संयोगात् [illegible] इति विभावादीनां [illegible] भावात् [illegible] निष्पत्तिः [illegible] तृतीये विभा
वादीनां [illegible] साधारणीकरणात् [illegible] निष्पत्तिः [illegible] चतुर्थे विभावादीनां संयोगाद्व्यंग्यव्यंजकभावात् [illegible] निष्पत्तिः [illegible]
निष्पत्तिः । इति लोल्लटमते कार्यकारणभावेन ज्ञाप्यज्ञापकभावेन [illegible] पोषकभावेन च यथाक्रमं विभावादिभिः [illegible] प्रकारः संबंधः
संयोगः [illegible] तत्र [illegible] संभवेन्नत्वा [illegible] विभावः [illegible] मुख्यतया रसः [illegible] स्थायी [illegible]
[illegible] इति श्रीशंकुकमते तु कारणकार्यसहकारिणो [illegible] गमकत्वेन प्रसिद्धाना [illegible] हेतुत्वादलौकिक
विभावादिव्यपदेशभाजः सूत्रे निर्दिष्टाः तैरवस्तु संभविनो [illegible] स्थायिनो गम्यगमकभावलक्षणः संबंधः संयोगः ततो रसस्य निष्पत्तेः प्रत्येयत
यावस्थितिः [illegible] विषया [illegible] रससंवित्तिः तत्रानुकर्त्तरि रामत्वेन प्रतीतेः रससंवित्तिः [illegible]
रामत्वेन च प्रतीतिः काचित्सम्यक् [illegible] द्विधा [illegible] प्रथममेव रामः [illegible] द्वितीया ॥
द्विविधापि च [illegible] अवधारणत्वेनाप्रतीतेः [illegible] प्रतीतौ उत्तरकालिको [illegible] बाधकप्रत्ययो

ध्रुवः सामाजिकस्थत्वेन स्थिता कारकप्रत्ययासंभवात् न च काचित्तु दोलायमानोभयकोटिसंस्पर्शेन संशयप्रतीतिः तत्स्वभावा संशयोपि द्विविधः रामोन्यो वे
ति विशेषसंशयएकः रामः स्याद्वा नवेति सज्ञः संशयो द्वितीयः तत्राद्यो निश्चलत्वेना संभवप्रमाणत्वान्न योक्तितः द्वितीयस्तु संशयो निश्चितो विशेषवेद्यत्वा
न्निरासत्ततः काचित्तु सादृश्यप्रतीतिर्यथा रामसदृशोयमिति सापि सहृदयस्य तत्सदृशप्रतीतिरुचिका भवेत्ता तदभावादिदृष्टा नास्ति एवं सम्यङ्मिथ्या संशय
सादृश्यप्रतीत्यभावेपि रामोयमिति चित्रतुरगप्रतीतिवत् ... परिहारेण चित्रतुरगप्रतीतिवत्तुरगोयमितिवच्च प्रतीतिरपूर्वत्वान्नलौकिकोत्त
रतामेव प्रकाशयति । अतश्च सामान्यरूपेण रामत्वेन प्रतीयमाने नटे कृत्रिमैरपि विभावादिभिः कृत्रिमैरपि ... प्रतीते
ः विद्यमानोपि सामाजिकैः ... संभाव्यमानः स्थायी भावो रसः स चानुमीयमानः स्थायी ... प्रसामा
जनतया नुमीयते अतएव रसस्य रसना ... भट्टनायकमतेन तु रसस्योत्पत्तिप्रतीत्यभिव्यक्तयो निरूपयित्वा
भोगपदं प्रतिपादितं तत्रोत्पत्तिवादिना लोल्लटेन विभावैरेवोत्पत्तिरुक्ता अनुभावव्यभिचारिणोः प्रत्यायकत्वेन पोषकत्वेन चानुपेतत्वात्
प्रतीतिस्त्वनुमानरूपा श्रीशंकुकेनाङ्गीकृता अभिव्यक्तिः पुनर्विद्यमानस्यैव स्यादिति ध्वनिवादिभिरभ्युपगता तत्र यापरपक्षे ... साधा
रणं दूषणं ... रसनीयत्वाभा
वः तत्स्वरूपस्य भोगपदेनोक्तं भोगश्च ... जनकत्वादिविलक्षणः ते यादेशकालाकारनियमेन ...
कारणत्वात् ... काव्यात्मनः पादस्यत्वं सर्वोपि व्यापारः अभिधाभावकत्वे भोग
कृत्त्वः तत्राभिधा ... द्विविधः प्राक्व्यापारः स प्रत्यासत्तिः ...
प्रागुक्तिसंमितत्वेपि साधारणः ... तत्र भावकत्वं सीताप्र
भृतिविभावादीनां ... साधारणत्वापादनं ...
कारासंभव योगात् सामग्रीवैचित्र्याद्विपदार्थाना ... एवं काव्य
नाट्ययोः सामग्रीवैचित्र्येण साधारणीकृतं ... साधारणीकृतेषु विभावादिषु ...
सहृदयाधिकरणं ... भोगव्यापारः ...
रसनिष्पत्तिरनुमानेन ... " ध्वनिदर्शितानुसारेण ... भोगपदेन रसो विभावादयो व्यंजकाः व्यंग्यश्च
लक्षणया ... संयोगशब्देनोक्तः ... सचरसः सामाजिकानां ...
निष्पन्नत्वात् प्रसंगात् ... नन्वकार्यत्वेन लौकिकप्रतिमिति ...
याविधत्वेन ... जनकत्वाद्भिन्नत्वात् ... कारणत्वादिप्रकारेणेति ... कारणादीनामेव लोकोत्तरसाधारणीक

रत्नचपाकादवदा लौकिको न रसविभावादिव्यपदेशः । तस्मा लौकिकाधाररूपे च स्थायिरूपस्य प्रमेयस्य साधारण्यप्रमापकस्य साधारण्यं अलौकिकत्वेन विभावादिसाधारण्यहेतुकं समुद्बोधं च नाद्यदोषाय इति
प्रमातुः प्रारम्भित्याणनात् यस्य समुद्बोधं च नादि संभवति नद भेदेन स्वात्मना प्रतीतिः । अमेयप्रमाधाररूपे व्यपदेशो ... नांगी क्रियते इति निष्कर्षव्यंजनदर्शनं तथाहि निर्वासन
स्य रसचर्वणा नास्ति श्रोत्रियजरन्मीमांसकादयो हि नाट्यमंडपान्तः प्रविष्टा अपि विभवाद्याभावात् की ... प्रशान्तकवा ... शृंगाररसास्वादे । केहि रेगः गाढरा
गाणां च शान्ते रसे च ... मित्त्वं न नु अनुभूतशोकस्य इमिनां करुणरसास्वादाय ... लोकानादि ... नास्त्यायिभूतैव विभावादि ... सत्व
माप्यते न व्यभिचारिभूतो नात्विकत्वात् मशब्दस्य विभावादि ... जनादेव ... रसत्वं ... व्यंजकभावो हि नेत्रा संबंधः । तथा हि ... सं ... व्यंजनं
तावत्कारणे ... ऽवस्थितस्य ... रूपत्वं ... रावस्था ... स्फुरत् ... प्रतीत्यनपेक्षा ... सत्र संभवे तमेव व्यंजनं द्वितीयं
तूपायप्रतीतिसाहित्ये नैव घटप्रतीतेः प्रदीपस्य व्यंजकत्वात् तदुक्तं चित्रा ने ... न्यधीः हेतुः ... व्यंजको मतः यथा दीपोऽन्यथाभावो को विशेषोऽस्य कारकादिति
तत्रेह रसस्य विभावादीनां च द्वितयोर्व्यंग्यव्यंजकप्रकारेणान्वीयन्ते पानकरसादिन्यायेन विभावादिप्रतीतिसाहित्येन रसप्रतीतेः अत एव ध्वनिकृता रसादीनां क्रमेण
संलक्ष्यक्रमव्यंग्यत्वमुक्तं प्रदीपघटादिदृष्टान्तव्यंजनेऽप्रदर्शितः संलक्ष्यक्रमव्यंग्यता दीर्घ्यंव्यंग्यविचिन्तिते चेत् तत्रापि व्यंजकमभूति पुरस्सरत्वेन व्यंग्यप्रतीतेः क्रमे
णत्वेऽपि व्यंग्यप्रतीतिकाले तावद्व्यंजकप्रतीते रस्ति सहभावः इति प्रदीपघटन्यायेन ... व्यंग्यव्यंजकभावः तत्र हि पूर्वं केवलव्यंजकप्रतीतिः पश्चात् व्यंजकसहित
व्यंग्यप्रतीतिरिति द्वितीया मेव ... द्विशेषः वाक्तेव ... अत एव यत्र ... पूर्वं ... व्यतिभेदस्यायेन ... लक्ष्यते ... संलक्ष्य ... संलक्ष्यक्रमोऽपि व्यं
ग्यप्रतीतिकाले तावद्व्यंजकप्रतीतिरस्तीत्येतावता प्रदीपघटदृष्टान्तोऽपि न संगच्छते तदुक्तं ध्वनिकृतैव न हि व्यंग्यप्रतीतिर्वाच्यबुद्धिदूरे भवतीत्येवमेव नैतत् व्यंग्यत
त्वात् हि व्यंजकप्रतीतिरूपपुरःस्थापकत्वात् व्यंजकप्रतीतेः व्यंग्यप्रतीतिः । घटप्रदीपवदेव प्रदीपप्रतीतेः केवलायाः विभावात् नदेव ... मात्रः प्रदर्शनं विभावा
दिभिर्व्यज्यते रसः इति सुव्यवस्थितमेव एवं च व्यवस्थिते रसस्य कार्यत्वं ज्ञाप्यत्वं भोग्यत्वं च व्याहतं भवति तथा हि कार्यत्वं ... भवति कारणाभावे प्रसंगात् घटवत्
कालम ... कालं म ... न सुख ... कार्यकालेऽपि कारणस्य भावः ... मर्दनस्य स्पर्श ... स्पर्शसंवेदनसमये ... स्पर्शव्यभिचारिभावत्वात् सुख
स्य न हि सुखं नाम ... किंचिदुत्तेनः स्पर्शव्यतिरेकात् ततो मर्दनस्पर्शः तत्सहभावीचोक्तः स्पर्शव्यतिरेकः तदनन्तरं सुखं नास्तीत्यवधि ... तु कार्यत्वादेवोक्तर
कालिकत्वं रसस्येति विभावैः सहभावो न स्यात् अस्ति च तस्मान्न कार्यो रसः किं च कार्यं न तिमपमेन कारणज्ञानमपेक्ष्यते ... तु नियमेन विभावादिविज्ञानापेक्षा रस
प्रतीतिरिति कार्यत्वं विहाय ... व्यंग्यत्वात् अयंपत हि स्यात् नैतत् सिद्धस्य प्रतीतिर्भवति न च रसः पूर्वसिद्धः प्रतीत्या ... रसत्वात्
... रसः प्रतीयते ... प्रतीयमान एव रसः ... अभावात्सारसस्य प्रतीतिः ... वाच्या एवंहि चर्वणीयत्वात् भोग्यत्वं स्यात् एतद्विनापि
भोग्यत्वं हि भोग्य विषयत्वं भोग्यत्वं वस्तुन ... चितेः ... तत्वेऽचेत् प्रतिपत्तुरपि ... न्यायेन तेषामप्रतीत्या ... स्तावत्
... प्रतीत्यात्मा चेत् ... विषयस्त हि भोगः स च प्रतीयते ... प्रत्येय घटत्वादिः स चानि यमेन विभावादिप्रतीतिसापेक्षः प्रतीयते एवं च याव त्प्रती
त्रिविधपाद विभावादयो ... प्रतीतिहेतवस्तावत् ... नान्यधीहेतु ... हठेना यानं व्यंजकत्वं लक्षणं तन्न व्यंग्यो रसो व्यंजका विभावादय इति सु
व्यवस्थितं केवलं व्यंग्यव्यंजकयोर्देशकालसंबंधापच्छेदाभावादुदय ... पर्यवसायि साधारण्येन यदलौकिक रसं ... तावद् ... स्थि
तिः । तं ... दशानां ... तत्त्वं न विपर्ययः ... रसाव ... स्त्रिता ...
... ... दि ... ५ ... प्रतीत्यपेक्षस्य नीलादिन्यायेन वस्तु स्वभावतयैव तस्याभावात् प्रतिपत्तृरत्वं +

न्यास विकल्पकुम्भसंभेदाद् विवेचितविभवः पुनःपर्यनुयुज्येत स्फुरत्वनुभवः कथमिति तीयं मम्मा गोविन्ति ति श्लोक द्वयं करोमि एणलंबनोद्दीपनविभावद्वयोदाहरणार्थं । न स्प
हिकाव्यबलादेव प्रतीतेः शिक्षाभ्यासानन्तर्के न कृपालाद्यनुभवप्रकाशनं । प्रभा सम्भवन्ति नेति आपाततेन प्रवर्त्ते तं यद्यपि चारित्रणमेव स्वं कार्ये मनुभावत्वे
त्वणं तत्प्रकाशनेन वित्तवत्ति विशेषेण व्यभिचारिणं प्रकरणं । अथवाक्षिप्यापोप देशेन यो भ्यासः पौनःपुन्येन प्रतीतिस्तेन निर्वर्तितं संपादितं यात्स्वकार्यं ते
त्रिमातिज्ञानुभावा तु ज्ञानतं प्रकटनेन विभावादयोऽलंकारस्तोत्रस्य भावयन्तित्ये भावकव्यापारो भावना भावभेव न समर्पो व्यापारो भावसंयोजना भेष्यपर सं
वित्तिगोचरः आस्वादनात्मानुभावो रसः का [illegible] तन्ने विभाव्यन्ते भाव्यादिभिरिति विभावाः यदाह भरतः बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागंगाभिनयाश्रिताः । अनेन यस्मा
त्तेनासौ विभाव इति संज्ञितः अनुभावयन्ति ताम्स्तानुभावा वागंगसत्वाभिनये इति तदनुभावाः तत्र स्यतस्त एतेनानुमितिपच्छोद्भूयते तद्यमा [illegible] प्रतिपद्यन्ते
नात्मगतत्वेनेति सत्त्वोद्रेक इति सत्वरजस्तमोगुणेष्वेकेन प्रकाशानंदमयीया [illegible] विश्रान्तिः [illegible] विदितश्चैतन्यस्वभावः । सा ह्येतद्धि सत्वस्य प्रीतिः सा च वाच्या
नंदरूपत्वं प्रकाशप्रयोजनत्वं [illegible] प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था इति [illegible] गुणेन प्रकाशानंदात्मिका या
संवित्तत्र या विश्रान्तिर्यो भिन्नाविश्रान्तिस्तत्वेर्योत्तरत्वेनावस्थितिस्तस्याः [illegible] तेन तत्वमेव रसतत्वं साधारणीकृता विभावादयो भावकत्वव्यापा
रेण येन भुज्यंते स व्यापारो भोगः । समाध्यवस्थानुरूपेण भोगेन भुज्यते इति तात्पर्यार्थः कारणादिभिरिति [illegible] प्रभृतिभिः सुभावैर्ति
वेदिता [illegible] व्यभिचारिभिः [illegible] अभ्यासपाटवतो [illegible] अभ्यासः पौनःपुन्येनानुशीलनं पाटवं प्रसरः प्रकर्षः [illegible] चतुर्विधाभि
नयमहिम्ना काव्यगुणालंकारमहिम्ना लौकिकविभावादि [illegible] इति भिन्नभिरिपेदेशे [illegible] विभावना दिव्यापार एव [illegible] दिति ॥
यदा विभावादिशब्देन [illegible] तदा साधारण्येन [illegible] इत्याह ॥ ममैवेति एतेदृश विभावादयः
अनवरताया [illegible] वासना संस्कारः [illegible] साधारणोपायस्ते
साधारणतामुपायाः साधारण्येन [illegible] विभावादयः [illegible] अनुभवकाले [illegible] अपरिमितभावेन प्रमात्रेति स्वगतत्वेन
रतिप्रमातौ [illegible] रसनीयत्वे [illegible] नियतत्वेनास्तित्वं
तस्मात्सर्वप्रमातॄणां [illegible] सर्वप्रमातॄ [illegible] संवादभाजो भवंतीत्युच्यते संवाद
भाजेति साधारणत्वेन [illegible] संवित्तादात्म्यात् [illegible] गोचरी [illegible] परस्पर
वैलक्षण्ये [illegible] विभावादिजीवितेति [illegible] कारकेति कारकत्वं [illegible] धूम
स्वज्ञापकत्वेन [illegible] प्रौढत्वेन [illegible] मार्गयोजना लौकिकेति ॥ [illegible] योगिनां
[illegible] संविदंतरोल्लेख [illegible] योगिनां
[illegible] संवेदनानि प्रांतत्वात्
[illegible] ननु संवेदनमेव
[illegible] संवेदनं [illegible] बालप्रकाशादि [illegible] ज्ञानं [illegible]

लकेनगम्यत इत्याह। तत्रहृष्टत्वं चेति। तस्यारसस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वादिति स्वात्मन्यविकल्पिकाविकल्पिकाद्युक्तत्वात्। उभयात्मकत्वं स्वसंवेदनसार्व विभ
ल्पिकमयत्वेन विभावादीनां मिलितानां कोऽमर्षव्यंजकत्वमुच्यते। अन्यतरस्य व्यंजकत्वमुच्यतामित्यत आह। व्यापारायइति मिलितादिति हेतुनिर्दिष्टाः प्रत्येक
प्रयोगेके वलानां निर्दिष्टत्वात्साधारणत्वेनान्वलमद्भुदापत्तेरत्रापाणामेव व्यंजकत्वे तत्रैवोदाहरणं त्रयंदत्तं। ननु विभावादीनां केवलानामपि व्यंजकत्व
मस्ति तत्कथं सर्वेषां मिलितानामेव व्यंजकत्वमित्याह। क्वचिदित्यादि। प्रयाणमिपरेदुर्विनिषयसमसीप्रसीदेति पासमहिमाकदासानुजातेपादीत्यनुभावबलो
मुग्धपदार्थेन व्यभिचारी रचना। व्यज्यते। अंगसंज्ञानत्वाहेतुरनुभावस्यानुवृत्ता कथमपीतिपदार्थितो मिलिताः। चिंतोत्सुक्यादिव्यभिचारिवर्गो विभावस्व ना
यिकारूप इत्यादिति पदार्थितः सहसावसरणादिरूपोऽनुभवः प्रेयसीति विभावश्च प्रकाश्यते पूर्णत्वाम्निस्यत्र आलोकनव्यापारइत्यानुमायदः प्रसाधा
रतात्वेम तात्पर्येण स्फुरत्वं। अपशोनाड्यरस्याद्विभावत्याकानुसरेल प्रातंरस्तनवमोरसो न्यायस्थीयते। परस्परावलोकनेति संभोगस्य सभेलादिमध्याना
उपस्थानिर्दर्शितः प्रत्यंतासगहमित्यत्र। बालेति निर्दिष्टरूपः नायिका पात्मप्रियेण तनिर्दिष्टमालंबनविभावः एवं प्रियस्यापि बालाऽऽलंबनविभा
वः परस्परानुधिष्ठानत्वाच्छृंगारस्य। उद्दीपनविभावस्तत्प्रवृत्तवासगृहशयनंच। नायिकागतत्वेनानुभावा विलोकनादीनि चुंबनपर्यंतानि पुलकाली
कनंतु व्यभिचारिभावमूलो यालज्जाया। विभावाः नायकगतत्वेन व्याजनिद्राप्रसंगता पुलकोद्गमसमस्ता त्विकः परिचुंबनं चानुभावो व्यभिचारिभावस्य वि
लोकनेनशंका। उत्पादयेत चपलता तस्पर्शनेभावेन चारः निर्वर्णनहर्षः परिचुंबनेनौत्सुक्यमालोकनेन लज्जायुक्तो निर्दिष्टः नायकगतत्वेन च व्याज नि
द्राप्रयत्नेन। धृतिराकारगोपनरूपमवहित्थं चचिरं वधिचुंबनेनौत्सुक्यं हर्षश्च व्यभिचारिभावः प्रतीयादितिः एवंच विभावानुभावव्यभिचारिसंयुक्तात्संयोग
शृंगाराभिव्यक्तिः ननु सुरवीत्यनेन लज्जानिश्चयेन नीवव्याकुलीभूता येन सुखानमनेति व्यवाततामितिविच्छेज्यते परन्तु किंतु द्विपवप्रियेणोक्तत्वाविद्वि
रोनासोविनिविष्ट प्रियो मृदितिव्यज्यते चिरमित्यनेनाप्रिपिलकचयइत्यनेन चुंबितापायप्राप्तस्य संभोगांगीकारश्च भवति नायिकारवाप्यंगादे
उपहसनामेनत्प्रानेति स्थिनेन मिथ्यानुसंधानितोरुसंकोचभीरुताव्यज्यते निद्राव्याजमित्यनेनानुरागत्व एवं व्यामेव चुंबनादिकं धिधाष्टर्यमाजिधो
त्यद्रा। कृतः विस्रब्धाः श्रितत्वविश्रंपकारित्वं लज्जाया वा चेतसा समानकर्तृकत्वावहिलोकेतिमात्रानुबद्धः लज्जानमेति चुंबनपरीतं। प्रीतित्वेनारसवेवा
लायाः चेरित्वं अत्रोभयाधिष्ठानत्वे रतेनायिकायाः प्रयोजकत्वमुत्साहमत्वं मुग्धात्वात्तु नायिकस्य बीडिकायथास्थानि साक्षिता चेयं सखीनायिका
सेवनेत्रोत्सवः अत्रमुग्धात्वी प्रियतमस्य परस्परमालंबनविभावो उद्दीपनविभावश्च समयावदादिति संचवासगृहं शय्यालीविशमनेनपारं प्रापितः
मनुभावो व्रीडिकास्पर्शः व्यभिचारिभावस्तत्त्वं मुग्धात्वीतिवाङ् करूपःस्त्व त्यासयोरतिभावः प्रापितः सर्वांवितस्य स्पदाधिता भावा त्यादिशोष्या तोव
मनुभावो व्रीडिकास्पर्शः व्यभिचारिभावस्तत्त्वं अनुयाद्युनुवादेनपरिचयदुःखकरागोदयाभावे पुनर्विशिष्टोयं मुग्धस्य मोमाल
मिचारित्वं तद्वीडिकास्पर्शनेनौत्सुक्यचपलता वेगानां स्वीकारः प्रेमार्द्रीत्याद्यनुवादेनपरिचयदुःखकरागोदयाभावे पुनरिति अत्रैः रतेर्नामेला
स्याः आशंसा इच्छा। अत्रमाधवस्य मालती आलंबनविभावः वसंतोद्यानादिः विः स्वयंगत उद्दीपनविभावः कामादिवाचिकोऽनुभावः स्वेदेनापापी
मावप्रलंबनसंभोगो व्यज्यते। अन्यत्र व्रजतीति अत्रविरहोत्कंठिता यात्प्रनागतो नायक आलंबनविभावः औलःपुरी स्वपद निष्प्रद्दीपनं विवर्तितःमःपुरं
कोनुभावः अन्यत्र व्रजतीति प्रकारस्याव अन्यत्र...विरहेन व्यभिचारिभावः एवंच विरह प्रमलंबः तयस्तम्भायते। निशां तां मःपुरं

विप्रवेशेन लिखितं स्थलान्तरे

त्तरत्वं भवितस्तत्त्वं तेनोपदेशः जीवितप्रिय इत्यामन्त्रणपदद्वयं विवेचितं मुहुः विशेषितेऽपि यत्सर्वैरिस्त्र विशेषणं न वाच्यं अलौकिकेति मुक्ताः पाटलीयाः प्रारिमाः भोजनी
याः चकोरी चन्द्रिकापानाय मोचनाया इत्येवं तस्य स्नेहप्रेम तदेव चुम्बनादिना प्रकटितां नीतं प्राणप्रत्वत्वामासान्निति अत्र शापविप्रलम्भे गुह्यकस्य कामिनि निति हि ए
आलम्बनविभावः मेघोदयादिरुद्दीपनविभावः चित्रजेषनं भाष्पशास्त्रानुभावः स्मृतिचिन्तादिर्व्यभिचारिभावः एवैतत्त्रयमपि विप्रलम्भो व्यज्यते आकुञ्चेति अत्रालम्बनरूपो विभावो
विष्णुपक्षी उद्दीपनरूपस्तु प्रकारदानादिः अनुभावः कपोलस्पन्दन दृष्टिसंकोचादयः व्यभिचारिणश्चाविहित्थादयो ऽनुक्ता अप्यूह्याः हासमात्रमिति अंगेषु हत
वहः उद्दीपनं रोदनकादिवत्तेऽनुभावः तदा हि प्रागानिर्वेदग्लानिचिन्तादैन्यादयो व्यभिचारिणः इतिरत्र करुणरसाभिव्यक्तिः स्वपुरं नीतो नूतं मरणमवधिकालम्
स्थोपलेरिति केशितः मदङ्गप्राणत्यागेऽतिधात्वर्थेवितारा द्विलक्षणप्राणकरणादीनां त्वमेवक्तमिति अथ वधाद्भवतः क्रोधः स्थायिभावः अत्र गुरुपातकमालं
वनं उहानुधत उद्दीपनं अनुभावोऽत्र केशाद्दर्शनासौ दृष्टिज्वलितकरणप्रतिज्ञा आवेगामर्षचपलतोग्रादयो व्यभिचारिणस्त्वेते तदनुभावगम्याः तैरत्र रौद्ररसोऽभि
व्यज्यते कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते तत्र हनुमानो वीरः छुडाइति लोभितेऽति मातसंबन्धेनैव निर्दिष्टत्वं अत्र वीररसे मेघनादगत उत्साहः स्थायि
भावः अत्रराम मद्ध आलम्बनं जलनियमनमुद्दीपनं वानरसाहाय्यं तत्ता रामान्वेषणमनुभावः तदात्रिमा धृतिगर्वौत्सुक्यादयो व्यभिचारिभावाः ग्रीवा
भंगेति अत्र भयानकरसे मृगगतं भयं स्थायिभावः तत्र दुष्यन्तोऽधिष्ठितः स्यन्दनकः आलम्बनं तदीयमनुपतनं शरपातनोन्मुखत्वं चोद्दीपनं ग्रीवाभंगादिविपातावा
लोचनविप्रेक्षा अनुभावाः तदा हि शंकात्रासप्रमादयो व्यभिचारिणः व याभेव भयजनकरसव्यंजकत्वं उत्कृत्येति अत्र बीभत्से जुगुप्सामात्रा दृ
प्रायानां जुगुप्सा स्थायीव एषिमानप्रमशानमालंबनविभावः प्रेतकर्तृकस्तु उत्कृत्तिदीनुद्दीपनविभावः तदा हि स्रानुभावा मुखविकृतत्वनिष्ठीव
नादयः व्यभिचारिणस्तु ग्लानिमोहव्याधिप्रभृतयः चित्रामिति अत्राद्भुते विस्मयः स्थायी तत्र वार्यमानो लोकोत्तरः पुरुष आलम्बनं तदीयं चाश्चर्य
कारित्वादि उद्दीपनं स्तम्भनिरनुभावः एवं नयनविस्तारनिर्निमेषत्वे इत्यादि रोमाञ्चादयोऽपि मर्मव्यापी द्रवसी यन्ते व्यभिचारिणो हर्षोत्सुक्यादयः व्यभिचारि
त्वेऽपीति व्यभिचारित्वात् प्राधान्येऽपि पूर्वं निर्दिष्टात्रायं प्रतिपादने नमप्पापि ल सूचनात् रतिर्हिंकावरीति रतिग्रहणमुपलक्षणं … काव्ये यं विकृतः
नजं कृत्स्नव्यक्तिं विगजावेशात्रु मित्यादौ जुगुप्सादानां मदिभाव नोपलभ्यात् नहि निर्वाण नग्जुगुप्सा वीभत्सता भजते शमप्राणनाद्येवानाधारस्त्वेपातमम
वात् नात्रिकाहरसपाद इत्युक्तं पाकं स्तम्भ कम्पनिःकेवित्तुवहुव्यापोनोपादानमात्रं केवलरूपमर्पितिषे यदि व्यञ्जकेविषयेस्यानस्यसुदेवकर्म
निर्दिष्टां कुर्वीत यं प्रत्यपरोऽनाहितम यति धैर्यापाशिदेवेति एव क निर्दिष्टा तु कामुक भेद श तानि किंवस्तरस्य इत्यादौ स्तुत्यारे … शब्देन उक्तेन सत्यपि प्राधान्य
वस्तु तोविनायं न रसे इत्यादि व जिगुणत्व मे व काले नीत्यापादस्येव व णीयिनु … एवं च यत्नु ण भूतं स्तुति परत्वेन स्थितेन तस्करेदेव केनचित्प्रका
शनापादय वक्तुव्यापारोऽपादानं के तेषां स्यात् इत्यनुपादानान्तु स्तोतव्याभेदः प्रतीयते इति रसाभावोऽपि सहृदयं पुरुषमेव विप्रलम्भ सिद्धिर्नैवतीति कोपस्य
ति कोपादयस्य भावस्य शान्तिः इत्यनुसन्नेत प्रश्नमिदं वचि प्राप्य नापरा … अत्र कास्येति उदयद इत्यनुवन्ये आलम्बनं अन्तर्भूती
कुव्याक्षि आवेगहर्षयोरिति पूर्वार्धे आवेगः उत्तरार्धे हर्षः तयोः सन्धिः अन्यमतं यथा अत्र ममबन्धेयादव … यस्थितयोः भावस्य प्राप्तयुध्याय …
धर्मताव स्या कस्मान्नैतत् इत्युक्तं भावस्य … भावसन्तयोः स्थितिसत्वात् भावग्रहणेनोक्तत्वात् भावोदाहरणे नैव स्थितत्वात् उदाहरणमप्युक्तमेव

आवेगहर्षयोः २

था

यदां दूरादुत्सुकमागते त्वाहो ननु रसांगभूतानां भावप्रशंत्वादीनां ध्वनित्वं न युज्यत इत्यत आह मुख्ये रसेऽपि त इत्यपरमतं नन्वेवं तत्रोदाहरणेषु रसस्य भावात्मरूपं भावाव स्तोद

हरणत्वमित्याह ॥ मुख्ये रस इति इदानीं रसोदाहरणेषु शीलादौ प्रत्येकं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोजनात्प्रतीयते सा चोक्तैव अत्यन्तं गम्यत इति यद्यपि निशावासि

तादिभावः तथापि तस्या उद्दीपनविशेषत्वे न व्यभिचारिभावत्वात्तस्य चात्र व्यक्ता नायकत्वेन भावानन्तरं व्यभिचारि त्वमिति भाजेन तदा [illegible]

नुभावत्वं तत्र केऽपरत्वे इति [illegible] विप्रलंभो यत्रानि [illegible] समागमे मनोरथास्पदं विषयोऽभिलाषः विरहविप्रलंभो यत्रानेन हेतुको विप्रलंभः

द्विधा विप्रलंभोऽनाधिकारात् [illegible] नायकके विषयः प्रवासविप्रलंभः [illegible] विषयः शापविप्रलंभो यत्र शापवशान्नायिका [illegible] ननु शापहेतुको भवते

करुणरस उक्तं [illegible] हेतुको विप्रलंभस्य सर्वा सापे [illegible] प्रभावयुतोऽभयो [illegible] शापहेतुकोऽपि सापे द्रभावो विप्रलंभो यथा कालिदासस्य

विक्रमोर्वश्यां मेघदूते च करुणरस निरपेक्ष भावः यथोक्तं [illegible] विषये [illegible] प्रलापेषु [illegible] इत्यभिलाषविप्रलंभः अन्यत्रेति विरहविप्रलंभः सा च तु [illegible]

ईर्ष्याविप्रलंभः [illegible] अत्रापि यतमेऽनिर्दिष्ट आलंबनं प्रियतमनोऽनुद्दीपनं कार्श्यमनुभावः विषाद [illegible] व्यभिचारिणः आवेगो

मरणं [illegible] व्यभिचारिभावः [illegible] प्रवासविप्रलंभो [illegible] शापविप्रलंभः एवमत्र शृंगारे विभावादयो निरूपिताः

[illegible] हास्यादिषु निरूप्यते आकुंचेति अत्र हास्य [illegible] हास्य [illegible] हास्योरसः स च हासो [illegible] भावेन हास [illegible]

व स चात्रानुपनिबद्धोऽपि हास्य विभावसाहाय्यात्प्रतीयते विभाव [illegible] आलंबनरूपो विदूषकः यत्र तु हास्य उपनिबध्यते तत्रानुभावव्यभिचारिणाव

िर्यथायोगमुपनिबद्धौ [illegible] हासादिति ॥ अत्र करुणोदाहरणे [illegible] शोचनीयो [illegible] आलंबनं [illegible] अत्र रौद्ररसे [illegible]

गतः क्रोधः स्थायिभावः उदायुधत्वमुद्दीपनं तेनाहि [illegible] इत्यादय [illegible] वीररसाभिव्यक्तिः

[illegible] अत्र [illegible] अनुभावाः [illegible] रसव्यंजकत्वं ॥ उत्कृत्येति अत्र जुगुप्सा स्थायिभावः

सा च जुगुप्स्यमाना [illegible] हृदयास्यसाधारण्ये न च [illegible] स च जुगुप्स्यमानो [illegible] हास्यारसत्वापेन

विभावसाम्यादा [illegible] चित्रमिति अत्राद्भुते विस्मयः स्थायिभावः स च विस्मयमानाद्यालंबनः विस्मयमात्र [illegible]

भवति एवं रसान्त [illegible] अहो वा हारे इति अत्र शान्तरसोदाहरणे [illegible] शान्तो रसः [illegible] भवतीति तदुच्यते तत्रा

नित्यत्वादिनाऽनुभावत्वेन [illegible] परमार्थस्वरूपं चानुभूयमानमालंबनविभावः तपोवनाद्युद्दीपनविभावः [illegible]

दित्वादयोऽनुभावः [illegible] व्यभिचारिणः [illegible] भावानुभावव्यभिचारिभिः शान्तरसाभिव्यक्तिः [illegible]

परमात्मस्वरूपमालंबनं पुण्याद्युद्दीपनं [illegible] अनुभावः [illegible] व्यभिचारिभावः एवं [illegible] शान्तर

सं [illegible] एवं [illegible] रसं [illegible] आह ॥ अनुस्वानेति ॥

[illegible] नः [illegible] एवं [illegible]

[illegible] सच त्रिविधः [illegible] मूलादौ [illegible] तथा हि प्रकृतापेक्षया [illegible] यथा ॥

उल्लासयेत्यादौ मेघलक्षणः सप्रदेशान्तरे वर्णयितुं प्रस्तुतत्वात् विधेय एव तत्र च शब्दस्याभिधाव्यापारः तद्गुणतया शब्दस्य शक्तिः स्वात्मसंस्पर्शीयस्मिन् स-
त्त्वे विना न स्यात्तुल्यतानात्मे अत एवाभिधाशक्तिरेव व्यंजनव्यापारेण तथापि तत्त्वा एवं च द्वितीयार्थो गम्य एव अभ्युपगमस्तु तस्य केवलस्य ध्वनिकारो
क्तदिशा अत्र औपम्यत्व उपमालोप इव मेघवाचकस्य तत्प्रतिपादितः अर्थस्य तु प्रकृतिरेव शक्तिरूपसादृश्यादिसाचिव्यसामूलं यत्र तन्माहात्म्यादौपम्यप्रतीतिः
एवमुभयोः सहार्थयोः शक्तिः शब्दजनो द्वितीयोभिधाव्यापारः अर्थगतं च वस्तु वैशिष्ट्यादिसाचिव्यं सामूलं एतत्प्रकारस्यालंकारत्वाभिप्राय उदा
हरणं प्रसंगे विचार्य विधिविधाने वस्तुत्वे वेति नन्वलंकारोपि वस्तुनः कथमलंकारात् वस्तुनः पृथक्त्वेनोक्तिरित्याशंक्य एवमाह निष्पीडयति अनेल
कारमिति अलंकारो हि चित्रं वस्तु इदं तु शुद्धमेवेत्यर्थः उल्लासयेति कालो वैदिशं सहकारी यः करवालरूपो महाप्रवाहः महद्धाराजलरूपं च हन्ति तमु
ल्लासयेत्यर्थः अंबुवाहप्रावृटकालादौ नामकसंभवात्करवाले नविशेषणं करवालस्यांबुवाहनरूपत्वेन रूपहर्षानस्याद्वके नैव तत्स्वकार्यस्यासि
द्धत्वात् एतत्तु एकस्य नाशाय मित्यन्वयाच्चात्रैवं करवालस्य महद्विपुलं धाराजलं तस्याहंप्रवाह मिति द्वितीयेर्थे कालेभरः कृष्ण रश्मिर्योचालः
प्रत्ययोपनतो महांबुवाहो महामेघस्तमिति व्याख्येयं देवेन रसामेघाधिरात्रावगर्जितं झांकारो मेघध्वानिमूतनिवर्षितः रामितः धाराजलमाश्रितः बुद्ध
त्वविशेषो न भः पातिशय्यात् सलिलं च प्रताप सौर्यादिप्रभावं गतिपो बाच न मन्त्रं कोपमाहात्म्यादेव द्वितीयोर्थः प्रतीयते तत्र चाभिधाव्यापार एव प्र
ज्ञायते तथाहि तत्रैतन्न्यायेन नाहं पुंसा वक्तव्यं युक्तं इति यन्न्यत्वे कमभिधाशक्तियोगात्तिजमर्थमभिधत्ते एकएवं चाख्यायते उक्ता दिनोपनतः शब्दांतरं
प्रति शब्दन्यायेनातिप्रसरति यत्रियर्थद्वयमविजमर्थं प्रत्याययति सर्वं त्वभिधामयत्वेनैवाथिगमप्रज्ञानतिरिति किं तत्र व्यंजनव्यापाराभ्युपगमेन अभ्यते
दृ यदेववर्णनार्हं तदेवाभिधेयं न वर्णनार्हस्याभिधेयत्वेऽतिप्रसंगात् वर्णनार्हं च यत्प्राकरणिकं प्रकाकरणिकं वा यदुपमानादेना प्रयोज
नवत्त्वं प्रकृते विषयेऽर्थांतरं नप्राकरणिकं नाप्युपमानादि ने वापयोगमद्भुतनिजं तत्प्रशंसितं यस्त्वारभ्यते ध्वन्या वा सा तत्र विषयेऽलोपमादि
एवमभिप्रसन्नत्वाभावात्प्रकोपं तदेव योजनात् विरहाच्च व्यापारांतरं विषयत्वं कल्पनीयमितीचेत् एवं तर्हि यथोक्तयोगपोपपत्तेत थात्र त्वेषु ते साचोपमा
नत्वेनेति तेन सहोपम्यं कल्पितव्यमित्युपमालंकारोऽत्र व्यंजनव्यापाररहितः यथोनार्थितरमात्रं प्रत्यक्षाभिवहार्थाभिधायितास्यात् तदाह
अत्रवाक्यस्यैति एवं च यथा अविवादितवाच्यध्वनौ यत्र धर्मित्वं ततः तच्च प्राकरणिकौ सतीत्वात्सैराज्यवशात् स्वधर्मो विशिष्टः प्रयोजनमिति
नास्ति न्यत्रेषु धर्मिणामविवाच्यत्व व्यवहार इष्यतेऽयमेव वैधर्म्यमपि नेत्रत्रोपमेयं व्यंग्य उपमानमपि व्यक्त्यातिपाद्यते तस्मालंकारत्वादौपम्य
स्य वस्तुमाहत्वेनानुक्तत्वात् यदेवमसंवद्धार्थत्वभयाद्युपमा कल्प्यते ब्रवीहि विशेषव्याप्तिरेका हि प्रकारालंकारांतरं किं चैत्स्यात् नेत्रासंबद्धार्थ
परिहियते नैतत् यत्र वस्तुमात्रमुपमायांतरप्रतीतिस्तत्र तस्यवाच्यं प्रसंगसंबंधभयादौपम्यारव्यः संबंधः कल्प्यते यत्र तु विरोधादेरलंकारस्य प्रती
तिस्तत्र तस्य वाच्यं प्रमासंबंधभयादौपम्यारव्यः संबंधः कल्प्यते यत्र तु विरोधादेरलंकारस्य प्रतीतिस्तत्र तस्य अलंकारत्वाद्वैचित्र्याभावत्वाद्धि चित्र
स्य च विचित्रवस्तुसिंतत्वात् हि चित्रं तालंकारैर्वाच्यमते नार्थोत्तरं व्यभिचरितमेव संबंधः एवं चात्रासंवद्धार्थत्वसंभावना स्ति केवलमस्यालंका
रस्य प्रतीयमानत्वादलंकारे विशेषोऽप्रत्यक्षमात्रेण तयोरलंकारत्वं एवं तर्हि प्रस्तावप्राकट्येन वस्तुमात्रं प्रतीयते यदुक्तं वेति तद्दितंत
त्र यदुपमायां तत्रैषामसंबद्धार्थत्वपरिहारः अभिधेयं तदेव वाच्यं नाकारः यदि तर्हि वस्तुमात्रं व्यंग्यं स्यात् एवं यत्र प्रायशः कथा वस्त्वंतरस्य

४ स तत्र तस्य वाच्यं प्रसक्तं संबंधभयादौपम्याख्यः संबंधः कल्पते यत्र तु विरोधादेरलंकारस्य प्रातीति ४

प्रतीतिस्तत्र यदि न संबद्धार्थत्वं नौपम्यं नालंकारान्तरत्वं तर्हि वाच्यतया भानयोरन्यत्वात्किं विलक्षणत्वे प्रति त्वमपूर्वार्थत्वं । अन्यथा संबद्धार्थत्वस्य
परिहासेन स्यात् इत्याशयं । विस्मयानंदं यं प्रति भावयन्त्या परिस्पन्दसामर्थ्यविशेषः पर्यवस्यति स च वक्रोक्त्यादिरूपः एवं शब्दशक्त्या व्याख्यातो
न सामर्थ्यविशेषेणानंतर प्रतीतौ कार्यायामुभयसाधर्म्य लक्षमेवात्र पर्यवस्यति न केवलं शब्दशक्तिमूलार्थ अतएव ध्वनिकृतापि अलंकारध्वनि
व शब्दशक्तिमूलो लक्षितो न वस्तुमात्रध्वनिः उभयशक्तिमूलस्तु शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तो ध्वनिः तत्सादिकाव्ये प्रकाशितः अयं तु ग्रंथकार
उभयशक्तिमूलो ध्वनिः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरनुपपन्नतयात् पर्यवसितत्वात् हरणादये क्रमेणावस्थितत्वं प्रतिपादितो विशेषचार्थस्य श
ब्दशक्त्या प्रतीतिरप्रतीति द्विविधमुभयशक्तिमूलत्वात्केवल शब्दशक्तिमूलत्वाच्चैतत् य लक्षितेनोक्तत्वाद् वाक्ये प्रयुक्तादि शब्दशक्तिमूलत्वे प्रत्युदा
हरणत्वेन नोदाहृतम् उभयशक्तिमूलं त्वदाहृतं तद्द्योतकमुभयोर्भावितत्वमते सावन्य तत्रलोपि उपदेशाभिति न्यायेन मुख्यात्व सोभयशक्तिमूलत्वे
पि अन्यतरस्य प्रदेशेन शब्दशक्तिमूलत्वेन प्रकाशनात् एतदुक्तं भवति न तु भयशक्तिमूलत्वोदाहरणं प्रदर्शितं इति प्रधानं मुख्यत्वम वशब्दशक्तिमूलो
त्वमुक्तमिति चिंत्यते या प्रतिपादितं निगमयति इति निगमसीतावेन विरक्तस्थतायो यस्य विधुरतां वैरिणां नेशात्कृतां प्रहेतुः मधुरा
सीला यस्य महिमान यो सालेषु नीयेस्य शलिपदं प्रतापं छायया नामयन्ती प्रधानं तथा निगमक्विरादित्यो यात यत्रैहेतः विधुर्भवं प्रोच्यति
शाकरः मधुर्भ्रसीलो । पिलीलार हितः मती मा या नोपपतत्वे रघीरव स्थितिप्रतीत्येर्वि दि वसो विषमत्वस्य मामाधिदिव सस्य कन्यया लीनीर्म
केद्दा ति विरोधः अत्रापादीना मभावाद्धि रोधालंकारोऽयंपदः एवमाचितः पारमित्र्य हितः सामितः संग्रामात्प्रासैरगिरिप्रायेहि भेदित निपस्सं मंचो
ध्वते तथा लक्ष्मी भिः सहितः स च सनामहितः कल्याणं निवर्तकः विरोधपक्षे ऽविरोधिसंशितः अहितोऽपि सहितवदिति योजना सभंगाभंगाद्धि
रूपद्लातविरोधस्ये रे नोदाहरणद्वयं चिरं नाना प्रकार मालोच्यंच कला विज्ञानं चेत्कला चन्द्र विरोधा । प्रतीतेधात्वलंकारतां द्वौ व्याख्यातौ नहि
। विश्रान्त यमान त्वादानत्वे नालंकारयो ननु प्राधान्येन व्यंग्यमानस्य कथमलंकारत्वमाह अलंकार्यस्येति यथा ब्राह्मणः स श्रमणोऽभवति
पश्चादुत्तरपूर्वगत्वा ब्राह्मणोद्धत्युच्यते तथाऽलंकारोऽयंगीतया प्राधान्येऽप्युपचर्यमाणविरोहेतु पर्यवमनात्रेसंस्तरो त्ति मनाक् प्रस्तरस्थले
ग्रामे अद्भुतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तदा सि संसारस्यापि शापा प्रस्तरः स्थापाराः एवं विचेतसो हृष्यन्त इस यापितु प्रहरयत्वथ यमप्प
वमोगेन नान्यनिशाकर्तुं मयपुरलभ्यते पदेहहाना विदग्धाः नहि दुर्जनपयोधरा मामुपमोगोपयन्ते रातिरसनिश्च न चात्र विरोधात्तंका
रशंकनीयः एक विषयत्वाभावात् मुख्योहिश निरन्य प्रारोपानिति उदासो नुदारश्च नस्येत्यत्रैक विषयत्वात्साम्यपि विरोधस्योक्तत्वानिदिप्या
द्विवस्का घा नुदाहरणं उदात्तोऽत्र नागारूढो वि नद्धि परीक्षोप्यनुदारः अत्र पूर्वार्द्धिमेवोदाहरणमुत्तराधेविरोधाभासे कारस्साद्भावात् उदासयनु
दारत्वविरोधः परिहारस्त्वनुगतो दासो नास्तु हासो स्मादिति वा एवं शक्तिमूलान्निरूप्य पार्थशक्तिमूलविवक्षितत्वनिर्णयमाह अर्थशक्त्युद्भ
वोपीति " अत्रोदाहरणप्रकारत्वेऽयमभिप्रायः इह व्यंजने व्यापार मूलं ध्वनिस्वरूपं व्यंजनयोरुभयत्र व्यंजनेयं न्यचदसपदं तत्र व्यंजकामावे

एकप्रकारं यद्रूपं तथा हि व्यंजकस्यार्थस्य भणितिर्मार्गी इति बहिरसंभवेऽपि प्रौढो तथा । निबद्धत्वं साऽपि प्रौढोक्तिः कश्चित्कविसंबंधिनी यत्रतत्र प्रौढ
नवर्णितं कश्चित्तु कविनिबद्धस्य वक्तृसंबंधिनी यत्र रसाद्यर्थविशेषवक्ता एवं च व्यंजकस्यार्थस्य त्रैविध्यं तत्रापि प्रत्येकं वस्तुमात्र स्वरूपत्वमलंकार
स्वरूपत्वं चेति द्वैविध्यं एवं व्यंजकस्य षट् प्रकाराः व्यंग्यस्यापि वस्तुमात्रत्वालंकाररूपत्वाभ्यां द्वैविध्यं प्रकारषट्कस्य च द्वाभ्यां गुणने द्वादश
10 भेदा भवंति ननु स्वतःसंभवि प्रभृतयो यदि व्यंजकार्थभेदत्वेनाभ्युपगम्यंते तल्लोकवक्तृयोर्वाच्ययोरपि भेदत्वेन किं मिति न कल्प्यंते भाविशेषात्
अथ व्यंजनोपयोगित्वाभावान्नेति चेत् तर्हि व्यंजनस्यापि रसादेर्ममत्वाद्यभावान्नेति तर्हि किं मिति नाभिधीयते उच्यते निमित्तविशेषेण
तत्वात् व्यंजकत्वं तन्निमित्तकत्वं न व्यंग्यत्वं तथा हि कविप्रौढोक्तिः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धः इति व्यंजको वक्तृविशेषेण तथा न
पि स्वतःसंभवेन यथा शिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं केन तपसा सुतनुरुचिरेण तथार्थस्य वचनाद् दर्शितत्वात् प्रति व्यंजकत्वाभावात् कश्चित्तु कवि
निबद्धोक्तिमनपेक्ष्यैव कविप्रौढोक्तिप्रतिपादनेऽपि व्यंजको न स्वतःसंभवीन यथा सज्जेहि सुरहिमासो इत्यादौ अयं ह्यार्थो बहिःसंभवाभा
वो न स्वतःसंभवी नापि कविनिबद्धवक्तृसमर्पितेऽवकुरावेशाभावात् कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वेन तथैव तदुपलब्धेः कवेः प्रौढ
रपि भावात् स्वतःसंभवेन व्यंजको यथा एवंवादिनि देवर्षावित्यादौ अयं हि अर्थः प्रचुरं लोकव्यवहारे स्थितः तथा विधस्य लज्जाव्यंजकत्वे न प्रतीति
लज्जात्र व्यभिचारसंचारानुभावयोरविधारूढत्वेन प्रतीतिविश्रांतेः संभवात् प्रतिपद्यप्रतिपत्ता प्रतीयमानत्वेन व्यपदेशाद्भावत्वेऽपि
नाभिकेशी भूलस्य पृच्छने विदृष्टमुदाहरणं नास्तं व्यत्यासे भावध्वनेः तस्मात् अर्थस्यैव अर्थस्य व्यंजकत्वमिति तस्मात् स्वतःसंभविस्त्वभ
तयोर्भेदस्तु उक्तो न च व्यंग्यार्थभित्त्वेनादौ ति वस्तुरूपस्य तत्संभवितो वस्तुरूप व्यंजकस्योदाहरणं अलसशिरोमणि धुत्ताणं अग्गिमो
पुत्त धनसमृद्धिमयः इति भणितेन नवतां गात्रप्रकुञ्चितविलोचनजाता अर्थ सहासेष रोधकिनः प्रकुञ्चितविलोचनत्वं सुखेदपदार्थदर्शनेन समर्पिति
सहासेषभोग्यत्वं व्यनक्ति अत्र वाच्यस्य कविना प्रतिपादितत्वेऽपि बहिरपि संभवात् स्वतःसंभवित्वं अत्र स्वतःसंभविना वस्तुमात्ररूपेण च्या
वर्ण्यमानत्वात् धनसमृद्धिमयेन हेतुना निजपात्युत्तीर्णस्यात्मनः भावज्ञीयस्यावसीयते तथा च तत्संभवेन सहृदयान्तिकनिष्टः धूर्त
त्वेनाहतगुणः धनसमृद्धिमयत्वेन रूपण इति शीघ्रयत्प्रकुलत्वं नय न त्वं यत्ततो नान्यासम लाकर्षणीयइति मम मैवो ययोग्य इति वस्तु
व्यज्यते वस्तुरूपस्य तत्संभविनोऽपि कस्यालंकारस्य व्यंजकस्योदाहरणं यथा धन्यासीति ॥ अत्र चाटुकवनिता त्वा इत्वेनत्वं धन्या अहं तु धन्ये
त्याचंद्रूपं तत्र व्यज्यते वा व्यतिरेको नाशंकनीयः अत्र पापच्यमानस्य बिनाद्धि तत्वाद्यायाभावविरसस्य प्रतिभावाद्रूपाभीलया अनन्तरेण यद्वा
त्राशंकनीयः वचनात्मनस्त्रासी विसाधुपात् त्वं अन्यथा वापश्यतं भद्रत्वा तमेव परं स्यात् अत्रोपमानाद् दृष्टे यस्या
धिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेक इति व्याहिरेकालंकारो व्यंग्यः ॥ स्वतःसंभविनोऽलंकाररूपस्य अलंकारव्यंजकस्योदाहरणं यथा दर्पान्धेति ॥

गंधगजायेपरां धंम सहंते निघ्नं परतंत्रं कालीकटाक्षद्वेति अत्रोत्प्रेक्षाशंका न कार्या उत्प्रेक्षा हि प्रकृतगतत्वेनाप्रकृतसंबंधहेतुका संभावनाख्यते साच
नकवेः तेनशाब्दिगत्वा स्वस्थधर्मस्योपमानोपमेयगतत्वेन वस्तुस्थितिर्वस्तुत्प्रेक्षोपनिबंधात् नापि काचिद्वर्णितानां चीप्राणि नहि तैः कालीकटाक्षसं
भावनया कृपाणः प्रतिपन्नोपि तु प्रमाणत्वेन अथवा लोकालिसंबंधवलात्संभावनोत्थवस्थाप्यते नमत्लोकालिवलात्संभावना प्रतीतिरपि तुचि
तसाहश्यमवगम्यते इवशब्द माहात्म्यात्कटाक्षसदृशाः कृपाणाः इत्येवं प्रतीतेः तस्मादुपमैवेयं नोत्प्रेक्षेति निश्चयः तथाचोपमायाः सकल निपु
णयः हीणत्वं विषयत्वेन वस्तु प्रगम्यते स्वच वस्तुं विनोपमालंकारस्यालंकारव्यंजकस्योदाहरणं गाढकांतेति अत्र यथा धर। निर्दशा ते
तरवो नमो चयतीति विरुद्धयोः कैचयोरेकमती बोत्वादेकविषयत्वेन विरोधालंकारो वाच्यः तच्चस्वतस्संभवी ह्येको मा स्यादिगतस्य विरो
धस्य बहिरपि संभवात् तुल्ययोगिता त्वत्रायुक्ता क्रियाभेदात्साम्याभिधानाभावात् एकत्रद्वानाक्रियान्यत्र व्यापादनं क्रियेति क्रियाभेदः
तस्मात् कार्यकारणभूतयोर्व्यापादनदर्शनक्रिययोः पूर्वापरत्वेन स्थितयोरप्येककालं प्रतीतेरतिशयोक्तिरेषेति युक्तं मम हृष्यतीति
उत्प्रेक्षमालोत्रहेतुर्गम्यते न तु द्विरिति नपत्त्वीः … रूपकविप्रौढोक्तिनिर्मितस्य वस्तुव्यंजकस्योदाहरणं॥ गैत्यास स्वेती स्वस्ते … मुकु
लितनेत्रपर्यंताः श्रवणोति पुलिने विसानां सद्वावाच्छुरवणपुलिनद … रूपकं सपीवगमभेद … कीर्तेर्गुणोदारणरूपस्वादस्ति तत्रार्थः नमनजे
र्धिगम्यते तिर्यग्रूपत्वात् स्र यदवार्थो वहि नसंभवति कवेन्द्रप्रौढोक्त्या वक्तेनोक्तिरिति तथाच्याचदृष्टयेते एवमादीति विसिनीदंड बुद्धिजननेन॥
अत्र चक्रीन्नि त्र चलानंतर कर्णोत्तस्तावनेवं हत्ति नो नस्कुतः तस्मा विक … संप्रदायात्क्विनानावर्णितं इतिकविप्रौढोक्ति सिद्धत्वं एव मग्रेपि द्रष्टव्य
वस्तुरूपस्य कविप्रौढोक्तिनिर्मितस्यार्थस्यालंकारव्यंग्यस्योदाहरणं केशोष्विति केशेषु वलात्कारेण तेन समरे जयश्रीर्गृहीता यथाकर्षेरा
मिविधुरात्तस्य दृढकंठेस्सस्यापितिः तस्य विधुरा इति संबंध अत्रोत्प्रेक्षया सस्मासोक्तिर्गम्या … अन्यथा मदनोद्दीपनस्यानिविषयत्वा
कजयश्रिया गृहिणीत्वादिति विधुरैरस्याजयोद्धट इति वाच्यार्थः प्रतीयते तस्य चपलायुक्ते हेतुत्वेन प्रतीतेर्हेतोर्गम्य पदार्थहेतोकाव्यलिंगं॥
तत्यजंतीति अपद्भुतेदृष्टंकंडे सस्यापि तादृतिव्यंजकं गाढा लिंगनोत्सवी त्यतेर्ध्यते लघुसमपसार्दलिमन पीनस्तनाभीलन पीडनभीतद्व हृद
यात् अत्रालिंगनमात्रेण विसंभवः प्रत्यालिंगन तनु तस्य कौ … व नवाच्यासि सुक्तत्वं अत्र प्रत्यालिंगनमं तरेणगाढालिंगनस्य नपीड
नभाव संभवात्तस्य लिंगनलक्षणं वस्तुव्यज्यते … कविप्रौढोक्ति निर्मितस्यालंकारव्यंजकस्योदाहरणं जाथेत्यभिन्यादि। अत्रो
सलिलं विवहसंतीकवि वदनांबुरुहवृद्धवितिविशाद पश्यति भुवनमंडलमन्यदेव साजयश्रीपाली स्थैरस्यार्थेरमापि अत्र निर्मीलत्वात्तं बगवोना
२४ नमाभिनिर्मीलत्वादिति हस नस्योपपतेहसंतीतिवाच्ये समर्थिते गम्यमानव्यतिरेकाभिप्रायेण हसंतीति वाच्यसमर्थिते गम्यमानव्यतिरेका
मिप्रायेण हस नयोजनीयं कविनिबद्ध वक्तृप्रौढोक्तिनिर्मितस्य वस्तुरूपस्य व्यंजकस्योदाहरणं जेलंकादिति … लंकाणीविशेषलायाध
लिताः सिंगेगविद्वचारणी स्फारोत्तुंग … प्राकावलीक वत्त्वनात्र मपद्रसिद्धत्वं तेइदानीमलयानिलाः रेहिलोनिश्वास संस्मीरो जाताज पि
तिषिपुरावेवहिलासात सत्पत्सोर्द्व अत्र तेदुर्शिहं इति इदानीमर्थस्य निर्दिष्टं शाद्ध हि ख्यातस्य थस्यासंभवात्सूचस्य कविनिबद्धप्रौढोक्ति

निष्पन्नत्वं । विधुते वक्त्ररूपे अवि निषद्वचक्र प्रोढो क्ति निर्मित स्वालंकार व्यंजकस्योदाहरणं सहीति सविधिविरचय्य मन त्वेन समाधीर त्वेनाम्बा
त्रिपुदर्शनि विमर्श खलं हतोनैसहतेवने नापस्य तं मे प्रार्थनीरूपा याः इङ्गणाया श्रमो वेति मानस्या निष्पन्नत्वात् प्रसादलक्षणस्य कार्य स्य
स्वतो विभावना तस्यापश्च सहिसन्ते ओसरि आमिति व्यंजकं नैनेति निर्दिष्ट कस्य धैर्यस्य विहूतत्वे नाप सारणे समर्थितं सौभाग्यफलं हेतुलेनो
त्वेक्षमाणं तम्पते ॥ सारखिये येण मम मानस्यावासे विरचय्या वासिते । भिन्नविशेषः तेनापस्य तामिति तेन धैर्येण लेस्यर्थः कविनिबद्ध वक्तृप्रोढो
क्ति निर्मित स्वस्यालंकाररूपस्य वस्तुव्यंजकस्योदाहरणं । उल्लोलेति ॥ आद्रीद्विकरण रदन क्षते स्तवलोचनयोर्मदत्वं रक्तांशुक प्रसाद को
पैन पुनरीमे न आक्रान्ते अत्रोत्तर कृतिमात्रेण प्रश्नस्योन्नयनात् उत्तरालंकारः केवल कोपेन नरक्तत्वमपि तु रक्तां शुकदत्तात् । दित्यप हुत्यो नं
कार सचिवे नोत्तरालंकारेणानीयाचवं तस्यैवस्तु व्यत यात्र व्यंजकत्वं प्रतीतेः वह सीति प्रश्नस्य अत्र प्रतिवचन वपुषा इत्थं अप्रस्तुताव्यंजकत्वं व्यतेऽ
न्यतरालंकारेण वाच्येन शब्दाः प्रसाद पात्रत्वादि वस्तु व्यज्यते अलंकारस्य कविनिबद्धवक्तृप्रौढो क्ति । मिश्रितस्यालंकारव्यंजकस्योदाहरणं
महिलेति महिलासहस्र भरिते तव हृदये सुभग सा अमांती अनुदिवसमनन्यकर्मा अंगं तनुकमपि तनूकरोति अत्र महिला सहस्रभरिते हृदि
पदार्थरूप एव आमान्ती त्वत्र हेतु विशिष्ट लंकारः काव्य लिंगं तदनुपपत्त्यं र यथा तनुकरणस्य कारणस्य सद्भावेपि हृदयवर्तनलक्षणे
कार्यस्याभावादनुत्पत्ते विशेषोक्तिः प्रतीयते तथा अमांती वेत्युत्प्रेक्षा पिचारतया प्रतीयत एव तेन कारणेन आमानस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणात् । मुक्तौ
त्रेहाष्वनेर्भेदं उदाहरणं दृश्यमर्थशक्तिमूलस्य द्वादशभिर्भेदैः प्रोचिताः संलक्ष्यक्रमव्यंगस्य शब्दशक्तिमूलत्वेनार्थशक्तिमूलत्वेन चभे
देकयं निरूप्य उभयशक्तिमूलत्वेन तृतीयं भेदमाह शब्दार्थेति उदाहरणं अतन्द्रं चंद्र इति नार केति च शब्दव्यंजकः परिरम्भस हत्वाके सम
दीपितेति सानंदमिति चार्थो व्यंजकः परिरभ्य सहत्वात् शब्दार्थयोः सा तथा रात्रिर्बोधितो सा वाच्येय्यं अपर चंद्रः कर्पूर मपि समुत्सह पितारा
कामं जना निनोकाम्यामपि स्यामासात्रिः कान्ताच अत्रापि उभयत्र । क्ति मूलत्वमपि प्रतिते अत्र श्लिष्ट शब्द माहात्म्याच्च [illegible] । शक्तिमूलत्वं
नष्ट । जित साधारणाशब्द मूलत्वादर्थशक्ति मूलत्व प्रपंचार्थ शक्तिमूलेयोऽन्युदाहरणानि नाम्नुभयशक्तिमूलेस्तुः अत्र रूपं हित्वेके मति लक्षा
धारणशब्द प्रयोगेण भवितव्यं अथ सति श्लिष्ट शब्द प्रयोगे वक्रोक्त्यादि प्रति शक्ति मात्रे त्वोभय शक्तिमूलत्वं अत्र वर्ण्यते न युक्तमत एव नन्न
किन्तु पाथिश्लष्ट प्रयोगत्वादुभयशक्तिमूलस्यैवोदाहरणं वाच्यं अर्थशक्ते र विवक्षितत्वात् अन्यत्र यच्छैव का शब्दशक्तेर्वैलक्षण्यमात्रं ध्वनत्वं न स्यात् ॥
अने नैवाशयेन शब्दशक्तिमूलं वस्तुध्वनिं ध्वनिस्संज्ञां गीसत्वा चान्द्र इत्युक्तप्रायं अर्थान्तर संक्रमित वाच्यो त्यन्त तिरस्कृत वाच्यश्चेत्य विवक्षित
वाच्यस्य द्वौ भेदौ असंलक्ष्य क्रम व्यंग्यः क्रमो द्योतित वाच्यो इति विवक्षितान्यपर वाच्यस्य द्वौ असंलक्ष्यक्रम व्यंग्यो नन्तभेदो वर्ण्यः क्रमो द्योतितेतु
शब्दशक्तिमूलो द्वौ अर्थशक्तिमूलो द्वादश उभय शक्तिमूल एकः इत्यष्टादश वाक्योद्रत्यादि वाक्यरूपसमुदायापेक्षया द्वाभ्यां शब्द [illegible]
गुणापेक्षया वाक्ये एवं नपदे यथा ऽतं इत्युदाहृतं अत्रैकदेशस्यो शब्दशक्तेरेकदेश तत्त्वाचार्थशक्ते [illegible] प्राति [illegible] विपत्तद्वा [illegible]
प्रबोधयथा नित्य विलिङ्ग [illegible] ला भिप्रायः वस्त्वलंकार [illegible] अर्थशक्तिमूला वक्रोक्त्यादिवर्ण्य [illegible]

वाच्य एवो भयत्रान्ति मूलत्व मितद्ध्वनि किंतीमन्यंते॥ पादेपीति ननु काव्य विशेषो ध्वनिः काव्यं च न पदमात्र मपितु वाक्यस्वभावं एवं च कथं पदप्रकाशत्वं वाक्य
विशेषरूपस्य ध्वनेः स्यादित्याशंक्याह एकदेश मुखेन [illegible] ध्वन्यपदिश्यते नत्वर्थः नतु पदद्योतितेन व्यंग्येन काव्यस्य रामणीयकं [illegible] वक्ष्यति
त्याह एकेति अनुपयुज्यमानार्थान्तर संक्रमित वाच्य पदद्योत्योदाहरणं [illegible]॥ अत्यन्ततिरस्कृत वाच्य पदद्योत्योदाहरणं खलेति॥ एव
लम्य [illegible] विधीरणं [illegible] नत्वेवं तु व्यवसायाविष्टां [illegible] अत्र कापि [illegible] प्रकर्षो ध्वन्यते. विवक्षिता
न्यपरवाच्यस्यालक्ष्यक्रमव्यंग्यस्योदाहरणं लावण्येति [illegible] इत्यादि अनुपयोगात् मुख्यार्थबाधोस्ति [illegible] ततत्त्वं [illegible]
चार्थस्यामविवक्षितत्वात्. विवक्षितवाच्यत्वं [illegible] तत्र [illegible] [illegible] एवमन्यत्र व्यवसायानामचेतनत्वेन [illegible] तत्पदमसंभ
वत्त्वार्थबाधितत्वाबाधित मोहात्मक मुख्यार्थमनुपपद्यमानत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं विसंस्थुलादि भवन साहचर्या [illegible] [illegible] विका
रित्वादि प्रारब्धानिर्वहणादि धर्मान्तरं ध्वनति [illegible] प्रकाशनात् भावादीनामपि भावतदाभासभाव[illegible] भावोदयादीनां तस्यैव
लक्ष्यक्रमव्यंग्यभेदे शब्दशक्तिमूलौ द्वौ भेदौ अलंकार ध्वनिर्वस्तु [illegible] अलंकारध्वनेः शब्दशक्तिमूलस्य पदद्योत्यस्योदाहरणं॥ रुधिरेति॥
[illegible] [illegible] संबंधं [illegible] वर्णनीयसमानाधिकरणतया [illegible] [illegible] सामर्थ्यं प्रतिपादयन्ती तदुपमालंकारो व्यंग्यः [illegible] तीक
त्वानुरणनरूपो वस्तुध्वनिः पदप्रकाश्यो यथा भुक्तीति, भुक्तिः [illegible] भोगो [illegible] कितवे [illegible] व्यापारादपि मकांतः संकेतस्थानमपि सतः सुंदरस्यागमे
नं [illegible] [illegible] [illegible] सादृश्यान्नोपमा [illegible] प्रभेदे स्वतःसंभविना वस्तुना वस्तुव्यंग्यत्वे पदप्रकाशनाय यथा सायं स्नान
मिति [illegible] [illegible] पादयो [illegible] वस्तुरूपौ स्वशक्ति सामर्थ्यादिति [illegible] [illegible] ध्वनतः [illegible] [illegible] तथा [illegible]
ध्यानेन [illegible] [illegible] योगं च अलंकाररूप स्वतःसंभविनो वस्तुव्यंजकस्य पदद्योत्यस्योदाहरणं [illegible] [illegible] [illegible]
नं [illegible] हेतुः [illegible] [illegible] अलंकाररूप स्वतःसंभविनोऽलंकारव्यंजकस्योदा० तुहेति [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] काव्यलिंगं हेतोः [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] वस्तुरूपस्य वस्तुव्यंजकस्योदा० [illegible] [illegible] [illegible] एकच्छत्रमिव करो
ति भुवनराज्यं [illegible] वस्तुरूपकविप्रौढोक्ति निर्मित स्यालंकारव्यंजकस्यो० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] व्यतिकरं [illegible]
भावं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विरोधालंकारो व्यंग्यः अलंकाररूपकविप्रौढोक्ति
निर्मित वस्तुव्यंजक पदद्योत्यस्योदा० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
अलंकाररूपकविप्रौढोक्ति निर्मितालंकारस्य पदद्योत्यस्योदा० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] वस्तुरूप कविनिबद्ध [illegible] [illegible] [illegible] पदद्योत्योदा० [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] सौभाग्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

१२ जनीचरणमात्र मेव सौभाग्यमवति पदद्योत्यव्यतिरूपकवृत्तिनिबद्ध वक्तृप्रौढोक्ति निमित्तालंकारव्यंजकस्योदा॰ महातीति सखि नव निधुवन समये प्रंक
पाली सख्या निविडया हारो निरादित्वव उद्विग्नमानाः ततः कथं रतं ग्र्यं कपालीप्रालिंगनं सेवसखी निविडाघना गीतरंगाच उद्विग्नमानाः अ
धिकामवन अलंकाररूपपद द्योत्यकवि निबद्ध वक्तृप्रौढोक्ति निमित्त वस्तु व्यंजकस्योदा॰ विसीति विंबफलं त्वौ सखि हष्टा कुटिलतर लतरहि
द्वारस्पर्श मिषेण प्राप्तामुखच इतिपातयित्वाविनिनः कुटोद्धरः अत्रा पमन्वयः चिह्नलं रवलं विंबं दलं धापि हृष्टा कुटिलो पलं ल्लीला
त्वं नरहवि जीतेस्येव शवयं द्वारस्पर्शमिषेण प्राप्तामुख इति घरः पातित विभिन्नाः त्वये तिशेषः अलंकाररूपक विनिबद्ध वक्तृप्रौढोक्ति निमि
तालंकारव्यंजकस्यपद द्योत्यस्यो॰ ज्योत्स्नेति ज्योत्स्नपानमधुरसेन च वतीणितारा यो मुकुमना रसात्त्वापि न यो र॰ वधूर वधू रहहह राति नव
हृदयं आच्छेय इति प्रतिषेध द्वये स्येति कानाथर्मोपरमणां इति केलिहृत निवसनकराकिसलयसद्वयनयुगलस्य मदस्पन्दनो मनयनं पा
येति पारिचुंबितं जघाति सशापथमिति अपाहृतः पादालत इत्युभयसंबद्धं अत्र द्वित्रेति प्रलज्जाप्रेमातिशयो पलभ्यते यापीति कर पुगायं
नमेंडलोरसत नीर्व्यंतरे हत्वा वद्धः सं वद्धस्य व्यंजकत्वं यथा ग्रामा इ इति ग्रामाहोसि ग्रामेव सामि नगरस्थितिं न सा नासि नागरिकारोप
तीनहरामि यामवा निसामवामि ग्रामाहि प्रत्यं ग्रामभजा ता का लास्येति भूतकालविहितस्य लड इत्यर्थः भाग विस्फोपनेन शेष रस प्रतीतिः
नागरिकासं पंचि पति इतो यादृशी में यो मिथे दृश्यी प्रतीपते नताह दृशी नागरिकापतीनां विहरतो नागरिका मिः इति विनरमापि यथा म चिलगं
ति नथा न तासु वेदग्धता निषा योवज्यते तेषां मृगणयलाना तासा त्वं ठाना तस्य प्रेमणः शेषां भलिता नां सुंदर दृष्टं जानमवसानं तथा लिति
वकुवचनमनेकज करांहृ दयावेष्टि येदग्ध्यं धनद द्विप्रतं भमुदीप्य ना तार्थः प्रहासेति अत्र प्रहासे च मन्दोपपदे मन्यतेरुत्तम एकवचे त्यने
नस्तत्रेण प्रहासे द्योत्ये मन्यापपदे मध्यमः पुरुषः मन्यतेरेवोत्तमो भवति अतः किंत्वं मन्यसे यदहमनेन सेपदहमनया सह विहरिष्यामीति पुरः स्था
स्मयः किं मन्यसे वे हरिष्यामीति हयार्थः अधनं स ग्रामेः साधुयादेति विधिनानुसानेन सिद्धेः साधुवादः कीर्तिः तस्यापदं नक्त नीता त्रेते
स्यर्थी अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्तिः अंगके रिति अत्रानुकंपया दौर्बल्याद्यवस्थापादकत्वेन तादित्व तोभ प्रकर्षो व्यंग्यः पुन
र्जिनानीति द्वितीयपर्यायमात्रे पुनः शब्दो वर्तते नत्वाणा शिनि द्वितीयप्रकारे अत्रप्रमादः सर्वथा विवेकाभावं व्यनक्ति धृतंसमात्रो न्नो नु अतिषा
यित निर्विवेकत्वाभावात् चद्द्वति निवालस्येति चद्द्वति मियात्रेलवीरासतनिष्वस्य नुलय पोगितालोकास्य जनानां दुरस्यक्रमो व्यज्य
ते॥ रामोसौ विति रावणमुद्दिश्य कुंभकर्णस्य पद्मनुक्तिः अत्र राम पादो दपारणिरूपेण ज्ञामदग्न्य विजयादिधर्मातिरेकाद्यत्रातः अस्य
विद्युत्क सौ तिग्धाय मानी चीर लीव्यज्यते गुणोरिति वद्विगुणो नवैवेन अस्मच्छब्देन सर्वेषां नाशो व्यज्यते भाग्य विपर्ययादिति लि
नपामालो व्यज्यते अस्मा कं सर्वेषां याविभाग्यानि पर्वगोष्ठं सा ...दानीं विपरीतानि जातानि सर्वनाम ससा विति भुवनगुणस्य
स्पत्र वचनस्य स्याहितिरावणस्य माद्यान कुंभकर्ण... मरणाइ स्पर्शसम्... विद्योतनममकुलस्य च अनुस्मरन धनुरिति मदनदानुव

१ धौ

उपाधायस्य समविदित्वानुपपत्त्यभावेनेति समासः अवोरग्रे विशेषे पूर्वगात्रि तमेदाभ्रामिति पदवाक्यप्रकाशप्रभाभ्यां तुलोपमा हृता देवर जयया तु भग किमपि तेम त्विता।
रोदिति स्फुटस्वव लभाजद्दे आतुमीयमानावस्थो हागा: उत्तरः विप्रचय मा हृता उत्तरवे निमंत्र्याद्वता अपर्णा निरसंक्रमितवाच्यो विवक्षितवाच्यो स्पंदेहसंकरः
स्त्रियोऽपीति॥ अत्र लिंग शब्दः कांतिः कुंकुमादिवल्लेपनाऽसाधनत्वात् प्राधिनमुपपत्यर्थः अत्र लिंग स्वार्थगतो योसावाधप्रतिरोधीयमानत्वादिस्तत्त्विह माद्यति
रो धृष्यमानत्वादिधर्मयोगात् कांतिसिंदूरत्नौ नौ लक्ष्यते संकर इति द्वारेनारसायेन चतुर्थ उल्लासः ध्वन्यं वस्त्वलंकार रसरूपतया त्रिविधं तत्र वस्तुना
त्र व्यंग्यस्यार्थांतरसंक्रमितवाच्योऽभ्र: एवं ध्वनौ वाच्यरूप वा ध्वनौ वा यथा गुणीभावे सति गुणीभूतव्यंग्यता यथा। यस्याः कुह इति अत्र जीव त्विति
स्वार्थस्य तु पयोगात् जीवत्का येकारणलहर्षालिंगनादे संक्रमितवाच्य तस्य च व्यंग्य मस्फुट त्वेनाप्रधानं वाच्यस्यैव चमत्कारकारित्वात् इति प
गां कुमत्र हृतत्व प्रतीयते जीवन्नस्ति इति मया गमित्य ने लक्ष्यजीवनत्वं लक्ष्यते मरणमेव प्रेयदति व्यंग्यं तथोन्नित्य इति अत्र चुंबनं हि वदने धर्मस्य च र
वेदितं लुपप्रमेद्य तिरस्कृतवाच्ये तं चुंबनेन किरणसंपर्क योग्यतां लक्षयता हृद्यत्वादि स्फुटमेव प्रतीयते इति व्यंग्य स्फुटमूढता अत्रके नापीत्यु
क्तेः मयेति व्यंग्यकृतिरोधे च प्रतीयते इत्यगूढता तथा प्रत्रेति पाठे व्यंग्यस्य गूढता प्रेयसेति रसभावतदाभासभावशांत्यादेरनिताः स्यादीदि आ
दितामाभावदहः रसोरसस्यांग यथा अयमिति भूरिश्रवसो हतस्य रणाभुवि करं दृष्ट्वा तस्याः स्त्रियः उक्तिः अत्र शृंगारो करुणस्यांगमुतवदलंकारः कैलासेति क
विता यां प्रार्थयां पुरमेश्वरः पाददमोः पतितः तां तदैव प्रसन्नेत्यर्थः अत्र कवे देवताविषयस्य रतिभाव सम्भोगशृंगारोगं अत्राधिरसवदलंकारः समस्ति
यानेत्रकांतिस्पर्धावियोगेनातिविलतया सत्तुभ्यं तिन निराक्रियते त्वत्तुत्थाद इति [illegible] कविरवेनत्रलोके नभोजलनवान् प्रेयोलंकारः प्रेयसा
तिव्यनादरे षष्ठी प्रत्ययतः त्रियानतनादत्तोऽनर्थः पद्यत्तु पीयेष्वेतु परस्त्रीणामाधीणालनोचित्या इत्याभासत्व अत्र सपत्नीरा जातिप्रत्यनैत्यते त्वये चित्या
प्रवर्तितत्वाद्भावाभासत्वं प्रणयंति प्रणयं कुर्वंतीति लालित इत्यंतं चूर्णमीयत्वात्तुपमो वा भावो राजविषयो रतिभावो जोङ्ग एवं पोषणकाभासयोरंग
त्वं त्रासस्योदयेति अत्र त्रासस्य हागो भावोदयो राजविषयरतिभावस्यांगं भावोदयोऽलंकारः अत्रावेगधैर्ययोः परस्परं वितं कुर्वो मिथाप्रभावयोः स
धिभावेनोपनिबंध इति संधिः नृपविषया रतेरंग भावसंधिरलंकारः अससह भावो शालत्वं पार्वती दौर्बल्यं यथानातेति कार्शीतासहीत्म या
पहमुपेक्षितं इत्यसहनत्वे तपसः श्रमितुम् : उद्योगे नालं त्वं: प्रेरितः अत्र त्वरामि व्यंग्य आवेगः सेति तन्त्र दि व्यंग्यं धैर्य्यं पश्येत्कुह चिदिति शंका॥
कालेते विघ्न तिः अहं कुमारीति स्मृतिः हस्तालंबनं विषौत्सुक्यं हहेति श्रमः हा इति दैन्यं [illegible] इति विबोधः श्रीसीतु कं चलतोस्य रूपाद्धासीत्यत्र
अत्रासीतिद्युपद्यानुवादे एकत्रैषां व्यभिचारिणां शबलता राजविषयरतेरंगं भावशबलतालंकारः वाच्यस्य वाक्यार्थीभूतस्य प्रादुः शान्ति मूला तुर
णनरूपो व्यंग्योलंकारोगं जनस्थानेति श्रादह[illegible]शीति रामचंद्रं त्व[illegible]स्वाप्राक[illegible]निलाकत्वात् जनस्थाने दंडकारण्ये च कनककेतु[illegible] वैदेही॥
सीता वैदेहीति च पदद्वयं। लंकाभर्तुरावणस्य अलमीस[illegible] कुत्सितस्य च मनुः कदनेषु दशास्यु [illegible] घटनाशा[illegible]जना त्विति विश्रोति प
दंपरास्तु च कुरालवगौतुतो यस्याः सीता [illegible] धनतां च [illegible] आगत्येति नहि रहकम लिप्तो नायक नायि

मा

१३ काव्यत्वं तत्र भवेदिति । किंतु रविकमलिन्यो नीयिकत्वारोपात्पादमितद्व्यर्थः अप्रधानेपि गौणमिति नेत्यन्वयः तदनयापि प्रतीयमानतो नीवार्थत्वान्नामते
तिरस्कार्थामिधानयोत्यमर्थप्रतिपादकत्वाभावात् । विवंजलमिति भ्रमिमिमिति मनसंचलतं गच्छतीमिति दिग्विषये च तेमित्यामंत्रलयन्निदिवाणांन
श्चेतनतां तामहति मनसो वा हेंद्रियैः सह प्राप्तिविशेषः तन्वेव चित्तसामर्थ्यं वा इंद्रियप्राप्तिविरोधस्तत्त्वतः अत्रहेतुमाह तवनायथप्तं विना जल
दशवश्रुजगदित्येभुजगास्तत्र नासिद्धाति तत्त्वा वाच्यधुलंग थर्तिवीहाद्यविभवितिपदप्रकाशं शब्दशक्तिमूलहालाहलपो ध्वनिं मुणतामेति
गच्छामीति अत्रच्युतो विष्णुः अच्युतरण त्र तिष्ठुयनवनीतदरलितेन दर्शितेन अच्युताच्युताइदिप्रधानेमत्तः शमादिव्यज्यमानत्वेतो वादि वाक्ये सिद्धिकृत्
एकांते स्थितोप्युपहासीनहन्तच्युतपदं । दर्शितेन किं त्वपि मयच्युते गुणोत्तेर्मार्यपश्यते हतजनइति । लोकस्तावद् द्व्यर्थमत्यंते तस्मिन्मात्मानं
वेद्याव्यावः तमवतीति तदेवमयापीषे भूयात् द्व्यर्थः जामदग्न्योरावणप्रधानपुरुषमप्त्याह श्रीलाभेति ॥ मयामीति भीमवचनं स्मामंत्रणं ज्योत्कार
एं वालीशकुंभोद्भीनप्राकृतिकोलाहलतंपरवेलाः महकर्म व्याप्ततायां वध्यात्मीदतंमालि वाणी रावेतसदृक्ताः कुंडं गत्वागहनं प्रंगानी
ति एकमपवनताहशामंगं यहांमी पविशेलनवलीनुपादितं अत्र वाच्याद्देवदहनस्मरपारतंत्र्यप्रतीते प्रथमत्वादद्व्यर्थः एवामिति गुणीभूत
व्यंग्यानो पूर्वविवक्षिते प्रभृतिध्वनिभेदैश्च द्वैदित व्याः यावंतः शुद्धिध्वनिभेदाभवंति तावंतो भेदा गुणीभूतव्यंग्यस्यापीत्यर्थः ध्वनिनिति ति स्थितं तास्मा
त्रिरूपं सतीनां वस्तुमात्रेणेति केवलवस्तुना तौ रवेति गुणीभूतव्यंग्ये रव संकलनेन संग्रहेण किंचिद्वाच्यतां सहते इति व्यंग्यं वस्तुर
यमत्कारत्वम् अन्यथेति रसादिरूपं वाच्यत्वं नसहते श्रमणम्याद्येनेति ननुयथा तं कारी व्यंग्यता तस्यास्तं कार्थत्वा तथमलंकारद्वाने
रित्याशंक्याह ॥ यथुपीति तथेति ॥ अलंकारध्वनिः अद्युते तत्प्रयोगेपीति रसादिशृंगारादिशब्दप्रयोगेपि रसेति रसादेः अत्र तिपत्तेरित्य
नुभवात् ॥ शृंगोर्भस्य एवेति अतो न कुपम चिवाच्यता रसादेः किंतु व्यंजनव्यापार निष्पाद्या खंगच्यस्य रसादिरित्यर्थः नहिरसादेः रस्य
एवाशित्वाबाध्यह ॥ कुरवेति नहि वैशाखानुभावादौ हस्त्वैव बाधास्ति येन लक्षणा स्यात् शब्दशक्तिमूलेति शब्दशक्तिमूला
काल० नुरणनरूपे ध्वनौ उक्तास्वेकरया तेष्यादौ मननियचयस्वेति कजाद्या यस्यि अर्थीतरस्वेति अप्राकरणिकार्थस्य तल्लक्षणात स्य
निर्विवादमिति उपमावाचके वादिशब्दप्रयोगात्सर्वसिंम तव्यंग्यरूपत्वं शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्येध्वनौ नावेवः पावनाना
मित्यादौ नियंत्रणेन नेयन्यन तिधे यस्याश्चस्य पुरुषलक्षणस्यार्थीतरस्य व्यंग्यत्वं तेन व्यंग्यरूपे लाक्षणिके तरहस्य कोर्तिकस्य
पस्तिवोपस्पीयमानोपमेयभावकल्पनादुपमालंकारस्य व्यंग्यत्वं ... ... सर्वसंमतमिति भावः सामान्यरूपमाणमिति
सामान्यम् तस्याप्रमाणरूपि प्रातानां सामान्यलक्षणंहिव्यर्थं । यदा यतु वीदिया कार्थिः परस्परतंसर्गे इति विद्योवगत विशेषमात्ररूपलपतीयर
स्पतानुकूले न्वयेसति आपदार्थइति वाक्यार्थः पदार्थः पदेरमाराख्याः पदेरनभिधेयद्व्यर्थः अनभिहितान्वये हि आहमते कायामेति ॥
यत्सतेथामतिमते व्यंग्यत्वमनभिधा व्यापारगम्यं न भवति । किं न यत्र तत्वया हत पदार्थः वेषाघ्रतिहति अन्विताभिधानवादिनः प्राग्ये

प्रभाकरमते हि वस्तुस्वरूपेण तत्तत्पदार्थसंबंधावसायः ॥ व्युत्पत्त्या प्रयोजकप्रयोज्यत्वेन द्वेधा प्रयोजकवृद्धमध्यमः प्रयोज्यवृद्धो मध्यमवृद्धः
श्रवणात् प्रत्यक्षेण शब्दं प्रयोगवेदः इक वचनात् … प्रवृत्तेत्यादेति पश्यतीति किंचिद्व्युत्पत्सुः पार्श्वस्थः श्रोतृप्रवृत्तेति मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्ति
… ति अर्थापत्तितं अनुमानेन चेष्टायां … नानुमानेन … इति तदनु वृद्धचेष्टाम्
… ज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या शब्दार्थ … शब्दे प्रतिपादकत्व … ॥ अर्थापत्त्या शक्तिं कल्पयति त्रिप्रमाणमिति प्रत्यक्षानुमानार्थापत्ति
लक्षणप्रमाणत्रयलक्षणं … मध्यमवृद्धचेष्टया बालः इति किंचिद्व्युत्पन्नः तत्रेति वाक्यार्थे … इति व्युत्पन्नो भवति परतः इति तदनंतरं इ
तीति इतिकारणात् क्रियाकारकादिसंसर्गरूपेणैव आन्वितत्रिविधपदसमन्वितैः अन्विताननीति स्वार्थसंबंधानामेव अन्विताभिधानवादिनां मते एवं व्यवहा
राद्वृद्धपदार्थसंबंध … व्यवहारः प्रवृत्ति … विशिष्टा … पदानां संबंधावगतेः प्रत्य
… न तु पदानां वैशिष्ट्य … विशिष्टा एव … परस्परानुगतपदकदंबकस्वरूपा एव पदार्था वाक्यार्थः यतः क्रि
याकारकादिसंबंधविशेषरूपो वाक्यार्थः कारका … क्रियापेक्षा … क्रियापि कारकापेक्षिणीति विशिष्टानामेव पदार्थानां संबंधो भवतीत्यर्थः वैशिष्ट्य
मिति सामान्यभूतत्वेनाभिहितानां पदार्थानां … सामान्यवाक्यादि … इति सामान्यांतः … विशेष्य इति क्रियाकारकादिसंबंधलक्षणवि
शेषात्मकः पदार्थः अविशिष्टानामिति वाक्यस्य प्रयोगाहित्वात् पदांतरैरन्वितानां तथाभूतत्वादिति सामान्यावच्छेदादि … एवं पदस्यार्थ
न्वितानां पदार्थानां वाक्यरूपतापन्नानां तत्र सामान्यावच्छेदादिना … वाचकसंबंधानां पदैः प्रत्ययेनान्विताभिधानमिति प्राभाकराणां मतं
अभिहितान्वयः पदार्थ … विशेषभूत इति विशेषमतिः … वाक्यार्थो … वाक्य
… अन्वितविशेष इति अन्विताविशेषः यत्र सोन्वितविशेषः … अभिधेय एव … पदैरनारब्ध एव … अन्विताभि
धानवादिभिरेव … नैमित्तिकः … वाक्यार्थः तदनुसारेण नैमित्तिकः … नैमित्तिक एवायं … नैकान्तिकत्वमिति शब्दा
हि प्रकाशकत्वेन … न तु जनकत्वेनार्थः अज्ञातसंकेतः … अन्वितमात्र इति सामान्यावच्छेदेन विशेषरूपे … अभिधानं तत्समन्वय इति प्रत्यर्थं
तात्पर्यशक्तिरपरिमित … तात्पर्यलक्षणेति … तात्पर्यशक्तिवादिनः ये पुनः केचन प्राभाकराः अभिदधति सोयं शब्दस्येव दीर्घदीर्घो विच्छिन्नो
व्यापार इषोरिव यथेषुः … तथा शब्दस्याभिधाव्यापार एवैकः स्वार्थमर्थांतरं चावगमयति इति व्यापारभेदः दीर्घदीर्घ
इति अभिधा … तत्रैवाभिधायकत्व … विधिरेवात्रेति … एव वाच्यत्वेनान्वयः … प्रमाणांतरासिद्धं
भूतं अप्रसिद्धं … साध्यं कारकपदार्थ इति … क्रियापदेनेति … प्रधानक्रियायाः क्रियाभिधानसंबंधादिति … लिंगादे
र्लोकितो … लक्षणया क्रियातया सह योग्यसंबंधस्तस्मात् … विधेयत इति साध्यते … माव
मिति अनयोस्तु … विधेयं … तदाप्त … इति विधीयते

रा।

१५

व पर्णं च पदमिति च चोदयतः किंचिद् द्रव्यार्जनत्वमात्रं विधेयं परं वपनं तु हि मन्त्रावपनाधानपरत्वं न्यायमायोपदिष्टमिति द्रव्यगतगमयरत्वं वा कथ्येत्यपि कश्चिदाह

रक्तत्वं च परत्वं च द्वयं विधेयं कश्चित् साक्षात् देवमेवरक्तत्वपरत्ववपनं च त्रयमपि विधेयं उपात्तस्यैवेति उक्तस्यैव शाब्दस्य संबंधे न्यायसिद्धेय पर्यव

सानं न त्विति ननु लिङ्गान्तरेण प्रतीतमात्रे कथं व्यर्थं तात्पर्यविकारस्य नाप्राप्ततात्पर्यप्रसंगे क्रमप्रमाणे बाधकमाह॥ एवं हीति प्रयोग

धावतीति द्वेषि शब्दस्य अपराद्धस्य पि तत्तादृग्वाक्योपि प्रतीयेत ननु पात्रस्यैव प्राधान्यार्थतात्पर्यं न तु प्रतीतमात्रे त्रिपदुक्तं तद्‌ संगतं विधेयं

मन्त्रये तत्र च अभिचारादित्याशंक्याह यत्तु विधानमिति विधेयमन्तर्यति तद्वाक्यस्यप्रयोगाधार्हेतुं क्वाद्यत्र तात्पर्यान् अनुपाते विनात्पर्यमितिद्वयं

द्वितीयमित्रायः सिद्धान्ते तु वाक्यद्वयं न प्रयुज्यते च कारेणोकवाक्यता तत्र नान्यथा तयोरन्यथाभावद्वित्व भेदेन वा कथ्यवदन्तं तत्त्वमिति पाः॥

उच्यते इति तुच्छ तयत्विति संबन्धः तथाहि जैमिनिः आगतत्वितात्कांक्षं यत्रैव तदानेदं वाक्यमर्थैकत्वात् यदानुभागे सति निराकांक्षं तदा पृथक्

वशाद्भिन्नं वाक्यं अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यात् ननु चकारेण केवलमेकवाक्यतापाद्यते भिन्नमिदं वाक्यद्वयं तस्मान्न योगा

विभावः परिकल्पनीय इत्याह नचेति अंगापि भावद्यति उपकारोपकार्यत्वं तद्वाक्यत्वेनेति द्वयमिति निरूपेण आज्ञाणगत्वाद् इति तदिष्टो कादयो

हि वाक्यार्थप्रतिपत्त्या क्रियन्ते न च ज्ञापकस्य शब्दस्य कारकत्वं भवति न वाक्यत्वमिति यदि वाक्यार्थो द्वन्द्वो व्यापारान्तरमस्यो वंशको यो न तस्मै

क्रियते तं प्रत्यभिति निरस्ते पश्चात्तेन्यादौ योपि विधिः विधिरूपमर्पित्वं मसर्वैरतिवाक्य एवाभ्युपगतः कश्चिदीति यत्नितिङादिविकल्पसंभवे तु कश्चि

द्विवक्ष्यते तत्रिशाख्या पश्चिपिबन्धति यथा ऐन्द्राग्नं दध्यनुपातिष्ठते तत्र ऐन्द्राग्नेत्यादौ प्रकाशनसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गादि प्रेषण

न विनियोगः गार्हपत्यमिति द्वितीयया बाध्यते ऐन्द्र्याशेन यागार्हपत्यस्योपस्थानं भवति एवं सर्वांसामपि तीनां तथा कल्प्य इत्यः कश्चित्समस्ताः

कथ तिस्रोऽपि एव विनियोजयन्ति यदाहुः श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् न च व्यवहितत्वं यव्यवहितत्वं वा

विधाव्यापारगम्यं कि तु नियतत्ववैचित्र्यच्छन्दसमेव तत्र यदि नात्र पक्षद्वयं तत्केथं केवलीयस्त्वं सर्वे यांप्रत्यादीनामभिधाव्यापारस्य

समानत्वात् प्रधानेवांगव्यापारहत्वं श्रुत्यादीनामर्थः तेषु च श्रुतिप्रमाणप्रतिः लिङ्गादिषु अर्थसमाख्यार्थकं प्रकरणं प्रस्तावः स्थानं कमोक्

प्रमतीव प्राधान्यस्थानं समाख्या तार्थकम संज्ञा एतानि सूत्रस्थानि नो गा नि कदाचन तत्रीरस्तादित्यन्वयमत ऐन्द्राग्नं दध्यनुपातिष्ठ

न इत्यत्र गार्हपत्योपस्थाने ऐन्द्र्या विनियोग इति यथा प्रतिपत्तिरिति श्रोतं बर्हिर्देवसदनं दामीति देवाग्रयद्वयं छेदने प्रयं मंत्रः इति लिं

गाद्धर्मप्राप्तिः इते क्रियया योपि संबंधः स्यात् तत्प्रतिपादितः श्रावयाद्यं विनिभवतीयम् तु अतिपत्त इति आतरणयेके हायन्या पिंग

ल्या गवा सोमं क्रीणातीत्यत्रारुणादीनां परस्परं पुनर्वाक्यीयः दर्शपौर्णमासप्रकरणे प्रजा याजादि प्रकरणात् दर्शपौर्णमासयोर्देव

क्रियते समिधो यजतीत्यादिना तत्र स्यादुत्तमस्वाह देवयासूयाना स्यान्तयति सर्वांश्च बद्धे इत्याद्यौ भवति सप्तदशत्वं आग्नेयोऽष्टाकपालो

द वा या द्वययाव त्र्यहो भवानामिति मंत्रत्रयात् आग्नेयो यागः उपांशुयागः अग्नीषोमीयो याग इति यागत्रयं क्रमेण। स्थितं तत्र प्रथमस्तृती

द्वितीयः तृतीयः

यासां मंत्राणां लिंगात् यं तौ याम ना गार्हपत्ये त्वेति वैतनमंत्रेण द्वितीयो याग स्तत्स्थानमसात् उक्ताता कृत्तिका च सुरित्यादि समाख्या वशात्सामवेदाद्ध्वर्यवि
हितइति निश्चीयते ॥ कुविदेवेति व्यंजकसान्नि कस्यचिदितिपाठ स्वकपालिन इत्यनेन वीभत्सा यजना त्रोचनापतोच कपालिपदं व्यंग्यार्थपोषकं ॥
पुनरपि वाक्यव्यंग्ययोर्भेदं दर्शयन्नन्यिताभिधानपद्दमयन्नाह ॥ अपिचेति निषेधविध्यात्मनेति स्वरूपभेदेपी तसंबंधः ॥ निषेधो वाच्यः रंतुंगतासी
त्तिविधिव्यंग्यः ॥ मान्तस्यमुत्स्याचेति ॥ अत्रशान्तप्रेवक्ता तदाशान्तस्मनिश्चय स्वरूपो व्यंग्यः ॥ शृंगारीचेद्वक्ता नदाशृंगार ॥ निश्चय इति सरागस्य वा व्यस
निश्चयरूपे ण्यं विनस्य स्वरूपभेदः ॥ कालस्येति ॥ वाच्यार्थप्रतीति पूर्विका व्यंग्यार्थप्रतीतिरिति वाच्यव्यंग्ययोः कालस्य भेदः ॥ शब्दाश्रयत्वेनेति ॥ वाच्य
स्य केवलं शब्दाश्रयत्वेन शब्दस्यान्तर्वर्तते व्यंग्यस्य शब्दतदर्थेनेति गाद्यावरणः ॥ तेन चेति शब्दार्थस्य सन्नहने तेन आगमइति व्यंग्यस्य निमित्तस्येति
निमित्तकारणस्य भेदाद्वाच्यव्यंग्ययोर्भेदः ॥ बोद्धव्यविभेदेति वाच्यार्थ बोद्धा केवलं बोद्धा व्यंग्य बोद्धा तु विदग्धः ॥ प्रतीतिमात्रेति वाच्यार्थः प्रतीति
मात्रकारी व्यंग्यश्चमत्कारी संख्याया इति वाच्यो र्थः स्तावत्सर्वेषामेकरूप एव व्यंग्यस्तु प्रकरणादिविशेषसहायतया नेकविध इति वाच्यव्यंग्ययोः
संख्याभेदेपि भेदः ॥ कस्यवानमवति रोषो दृष्ट्वा प्रियाया सव्रणमधरं सभ्रमर पद्माघ्राणशीले वारित वामे सहस्वेदानीं अत्रसखीतिपद्यं वाच्यं अस्या
अंबरीकेणाधरः खंडितोनवलन्तो नेति पति निषेधविषयं भ्रमरमयासमर्थितं पुनः सकोपेतया खंडनादिन कर्तव्यमितुप पत्ति विषयं प्रियायास्स व्रणमधरं
दृष्ट्वा रोषोमवति अप्रियाया तत्र दृष्टापरिहारहेतुरानन्दो भवति तद्दमों मापुष्कावं भयादिति सपत्नीविषयं आग्रहार्थं दृष्टानीमेषपक्षेविषयइति तं कुप्यति
ततः पादपातेनादिना यदि प्रार्थ्यते तत्सहस्व सौभाग्येति तापिका विषयं नान्यथा उस्याः शंकनाशमिति प्रातिवेश्मिकविषयं युक्तयामयासंवृतो ॥ पराधदु
निश्चये दृष्ट्वा स्वापनं विदग्धविषयं अद्यममयासमर्थितं पुनः सावधानतया भवितव्यमिति सखीविषयमेव अनयाविनानभवितवति परिषंप्रत्यमात्र तदपरा
धो हारत्वं न कार्यमिति पत्युर्वैदग्धो मतितिविषयं नीलानीलेति उक्तस्वरूपादि भेदे भेदेपि यद्यभिन्नत्वं स्वीक्रियते तदेवं नीलमितरमनीलमिति भेदो न स्यात
नीलानीलयोरैक्यमेव स्यादित्यर्थः ॥ वाचकानामिति समयनियमितामिधाव्यापाराणां शब्दानां तदर्थे नैवेदेति नकेवलमर्थसापेक्षतां व्यंजकोच्छारपो
पतिरपेक्षात्मगण व्यंजका परपरः शब्दः सर्वशब्दार्थं इति दुम्पन्नाह ॥ किंचेति अतात्पर्येति व्यंग्यस्य प्राधान्ये वाच्यत्वं तात्पर्यार्थादिनाविनस्वीक्रियते तत्परत्वा
देशवदस्य स्वसव इति शब्दाभिधेयरसोदित्यरूपोप्यर्थः विषयतामिति ॥ यदि व्यंजन व्यापारो नाङ्गीक्रियते ननु रामोस्मीति कुर्वितलक्षदय त्वंवारामोसोति
अत्र लक्ष्योर्थः कातरत्वं केवलस्वेच्छत्वं वा रामोसौ रवि सर्वलोकतारणाधिपत्वं स्वरूपलक्ष्यादत्तसहित्सा निपुणत्वं वा विशेषेति यथा व्यंग्यो बुधः विदग्धेतिव्य
पदेशः तथा लक्ष्यबोद्धा लक्षिते ति व्यपदेशः तद वाच्येति लक्ष्यार्थेति अनियतसंबंधेति नियततद संबंधाद नियत संबंधः पावनत्वादिः कचिदभिधाशक्ति
मतोनेयो लक्षणके ज्ञेनापि व्यंजकत्वमित्याह ॥ अत्रेति शब्दार्थयोर्येनैन सकुचितस्मयसंभाव्यमानविकारकुलितत्वं प्रमितं शब्दाद्यधिक स्मारणेसा वस्या
विभाग न भिन्नता लक्षणकाभिति त्रयोजनवस्तुं व्यंजनमिति प्रयोजनस्य मुख्यार्थेति मुख्यार्थबाधतद्योगप्रयोजनादित्रितयलक्षणसमयनैसिव्या
सव्यपेक्षा तदनुगतमिति ॥ लक्षणानुगतं अभिधेति विवक्षिता न्यपरवाच्ये ध्वनौ अभिधाम्लक्षिनि इमयेति अभिधालक्षणानुगतं अवलोकनादीति

आदि नासौ वक्तव्यत्वादि यथा मध्यासनो प्रसङ्गि निहरि लीलाहाति नेत्रत्रिभागः अत्र गुरुजनमध्यवर्तिनि यथासामित्तासमन्थरं विलोकितवतीति स्मरणविप्रलं
भोद्दीपनं व्यञ्जयतीति अत्रासंवेद्यस्यानुस्यार्थस्य स्फोटात्मकस्य संघोऽपरे अन्योऽर्थः स्फोटस्तत्प्रत्ययस्य वाचकः संबन्धः पदसंकोचे स्यादिः प्रथमं उक्ति॥
प्रसङ्गे वृद्धानां समुदायवृद्धा निर्णीतौ वाक्यार्थे वाक्यं वाच्यं वाक्यमेव पदकदम्बमेव वाचकमिति वाच्यार्थावगतये हि पदानां पदानां प्रवृत्तो नान्तरी
यकत्वं वाक्येनालेव काष्ठानामिति पदार्थानाम विद्यमानत्वाच्च नस्य वाचकत्वैः संबन्धग्रहणमुपपद्यते इति प्रादार्थावगतेः पदार्थैः नान्यथोपायोऽर्थः क
क्यते सम्पवाक्यार्थस्य एक च वाच्य इतिभाहुः अखण्डवाक्यवाक्यार्थवादिनो भाहाभ्रुः अथ यञ्च व्यनुमानगम्यामिति व्यक्तिविवेककारस्तन्मतमनूय
यति वाच्यादिति पूर्वोक्तेति वाच्यासंबद्धस्येव प्रतीतिरिति चरति। हं यद्याग्निः कार्यकारणभाव सम्बद्धस्य लिङ्गमधूमकथा वलम्बत्वेन प्रतिबन्धेति प्र
विनाभावाभावे व्यभिचारे यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति व्याप्या व्याप्तत्वेनेति नियतधर्मीति नियतो धर्मी पर्वतादिः तन्निष्ठत्वेन व्यनेनान्वयव्य
तिरेकप्रतिपादनं त्रिरूपादिति पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरिति त्रिरूपात् लिङ्गं धूमः कोऽयमित्यनुमेये वह्न्यादौ तद्रूपस्येति॥ प्रत
मानस्य पदार्थ्यं यस्य जनभावः धर्मिणामिति विश्वस्तः सम्भावयामास स्वेनगोदावरीकच्छकुञ्जगवासिना दृप्तसिंहेन कच्छकुञ्जं गन्तुं न तत्त्वागह
ममेति आतिसर्गे प्राप्तकालयोः लोट् कामचारानुज्ञाऽतिसर्गः निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः प्राप्तकालता अत्र हेति अत्र साधु धर्मीतावितस्त
ति व्यतिरेकस्याविदर्शयितीति यद्यपिति भ्रमणं व्याख्याति व्युत्पत्तिरिति व्याधिका अत्र गोदावरीतीरे भावभ्रमेति प्रतीयमानमनुमानगम्यं तथा हि गोदावरी
तीरं भीतभ्रमणायोग्यं तत्र वर्तिभयकारणकान्तत्वादिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्विनेन व्याप्तिर्दर्शयति तथा हि व्यतिरेक आत्मीयव्यापकभय
कारणनिवृत्तिरूपं तद्विरुद्धं भयकारणक्रान्तत्वं तदुपलब्धिः भयहेतुकारणाक्रान्तं तत्रैव भ्रमणयोग्यं न भवति यथा संप्रतीयन्ते निति अन्वय
व्याप्तिरनेनप्रकारेणैव वाक्ये न भवति अनेकान्तिकेति पक्षसपक्षविपक्षवृत्तिरनैकान्तिकः विरुद्धोपीति पक्षवृत्तित्वे विरुद्धः नचव
चनस्येति कुलपावचनत्वात् अर्थेनेति लिङ्गं लक्षणेनेत्यसिद्धस्येति प्रतिष्ठितत्वे सिद्धः न निश्चितासंदिग्धतानास्तीति निश्चिताव्याप्तिरी
र्यस्य कारणान्तरेण स्त्रानं हि कारणान्तरं तन्मात्रात्तेन उत्तरत्वं नाचात्मार्यीयं [illegible]
न केवलमुक्त भोगस्य कारणं स्नानं मयिकारणत्वेनोक्तं व्यतिरेकादिना एकावस्थितिमुक्ता कार्यं नचात्रेति नचात्रतत्साधनत्वं प्रतिपत्ता
दिप्रमाणप्रतिपादितमस्ति कथमत्रेति यतः प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतिपन्नोऽर्थोऽनुमानानां प्रवर्त्तते इति निश्चितत्वात् सिद्धिता एवंविधादिति निश्चि
तो निश्चितो वा उपपन्नो तिकाव्यविशेषे हि व्यङ्ग्यस्य प्रतीतिनां सत्यासत्यनिरूपणमप्रयोजकमित्यर्थः यतः प्रतीतिमात्रपर्यवसायित्वात्
स्य काव्यस्यालोकचमत्कारस्य प्रतीतिरितीति॥ पञ्चम उल्लासः श्रीगणेशाय वाग्देव्यै गुरुभ्यो नमो नमो नमः॥ श्रीः ५५

किंतु शाब्दचित्रे ऽर्थस्यापि विचित्रत्वमाह ॥ नमुशादेति । तस्येति काव्यस्य ॥ अचोरित्यलंकारैकवादिभिः अपरे इति शब्दालंकारैकवादिनः सुपां तिङामिति शब्दव्युत्पत्तिः
सुप्तिङ्व्युत्पत्तिरूपा अर्थव्युत्पत्तिश्च वोपमादिरूपा भुत्पत्तिमिति भंग्यांतरेण नुप्रासादिनावा इति शाब्दी अर्थव्युत्पत्त्येवाङ्गतं शब्देनांतर्भवति लांछन इत्यत्र अत्रेदं तेषु असस
त्वामिति विभाव्य इदं चित्रस्य प्राधान्यमुपमाया गुणीभावः नेदमिति अत्रसमुच्चयादेरलंकारप्राधान्यं यत्रोपमस्य गुणीभावः अत्रेति चित्रे काव्ये षष्ठ उल्लासः ॥
सुदत्तेति करस्पर्शक्षमम् इति सम्मर्दसहं कुंजरे इति अत्र प्रकृष्टपयोधरदर्शनोत्पन्नानुरागेण पुलिंदास्त्वासेवमाना अप्रसामर्थ्यात् कुंजरकुंभा नघ्नंतीत्य भयमित्यर्थः तेहि
तार्थमिति असमर्थत्वे प्रकाशितेनैवार्थप्रतिपत्तिरत्यचौ भयत्राविशेषसिद्धिः परमेकत्र विशिष्ट इत्यनयोर्भेदः अवाचकमिति यद्दिनसोपि तत्तोवावाचकसदृशमेवाग
चकं निरर्थकं व्यपगतार्थं प्रसज्यप्रतिषेधे त्वपार्थमुच्यते इत्यनयोर्भेदः नेयार्थमिति महद्भुमारितलचनमेतत् निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानव
त् ॥ क्रियंते सांप्रतं काश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तितः इत्याचार्यैर्निषिद्धलाक्षणिकं नेयार्थं अभिधानवदिति रत्नादिनामवत् व्यञ्जतीति नकेवलमिति रत्न इत्य
त्र पत्निका एकत्वेन रत्न इत्यादीनामभिधानवत्त्वेप्रसक्ते रत्नमात्रसामर्थ्यात् हत्त्वशब्दस्तिष्ठेत्रव रूढो नररहादिष्वित्यर्थः निष्पामहिमत्वमिति अत्रपुरस्तात्समर्थत्वादु
धे यमिथ्यामहिमत्वं समासेन गुणतां नीतं अलक्ष्यजन्मनेति अत्र जन्मनोलक्ष्यत्वं विधेयं तच्च समासे न गुणतां नीतमित्यर्थ ह स्पष्टमाविधेयांशस्य अत्रत्वोर्धवीधनु
ससामान्येनाविष्टानहृद्विनायात्वं द्विजायो वीमितिसमस्तनिर्देशे हितायाभेदस्य गौणत्वं विधेयत्व मुख्यत्वात् तेनमौवींमिति युक्तः पाठः संधानवंधं तं ॥
अत्रेनसुतेति अत्र निषेधस्य समासेन गुणतांनीताः प्रसज्यप्रतिषेधत्वात् एतदेव दृष्टांतेनान्वयोदाहरणमाह नवजलेति यथात्र प्रतिषेधस्य प्राधान्यं तथा ॥
मंदसिंधुरित्यत्रनेत्यर्थः ॥ जुगोपेति तस्मादस्य नत्रो विधेयतया प्रधानस्यात् यत्तयात्र प्रधानेन मुक्ताशब्देन तस्मात्सः गोपजादीति विधेयं गलग्रहेति ॥
गलग्रहशब्देन रोगविशेषः प्रतीयते भवानीपतेरिति भवस्यस्त्री भवानीति ब्रह्मोपेत्या रात्रुद्रस्तनु भावुकानां कुशलानां ॥ नेदितित्रयोदशमोध्याय इति अत्र क्रिया
पदानि आक्रमितकरूनि भावुकानामिति पदमप्रयुक्तं भावुकं भाविकं भव्यमिति कोषः निहितार्थं यथा सायकेति छातुरखंडयतु मधु... रध्वजः समुद्रः स्त्रोको यशः भुवो
विंदः तं त्रुवाय सुखं परीयसीमिति पटुंकरोषि पटं च नवता वं दिनो विवसानाः शुभपवाचकं यथा प्राप्नोतीति अत्र पमश्रंशप्रायं सजलो मे... तडद्धाजते शोभते यो विप्रमुक्तस्य
धामव्योम क्रीडालक्षण मश्लीलं यथा भूपतेरिति कंपनाशेन मा मंथातुं प्रतीषितं वस्तुच उपसर्पणं हिंसायोगे विगमनं च वामनेत्रा नत्रा प्रति... विः कां
ताच प्रहरणं ताडनं हिंसा मोहनं निधुवनं व्याकुलीभाव... जुगुप्सा लक्षणं यथा तेनोरितिअसमंगल्यश्लीलं यथा चिरेति पावकेति पावनकुलेति ... योगे च
अप्रतीतो तस्येति सम्पोदा तांदृशेति निहतार्थो स यत्रेति वैदुयेति द्युमणिपादैर्यो धय उन्मीलयति शोरा धम्मिल्ले ति ... त्रसा यतो वानुवाचः
न्यद्वारो विधेयः य... धते तस्यादाउपादानमुपपन्नं यद्विधीयते तस्यपश्चात् वधात्वेति अत्र वधात्वमेव विधेयं वत्सरा... जातिकालीको प्यापितद्धृन
उंवरे विदग्धाभिव्यापिकांभन्यामालवदहनकालान्तरयितावस्थां स्मरभाह उल्लंपेति तेडतिसातिशयविधनैरास्पदे अनुभवेकगोचरे प्रसिद्धिमितिसाक्षिक
एमपाकि एव नपुनर्निशाभ्यासः नयत्रैव यच्च... इत्यत्रैव तच्छब्दोपादानं युक्तं येनाम कश्चिदिति सर्वत्रेह साकांक्षत्वमिति योस्यो तुभगोत्यच महतारस्वपित्राच ॥
कस्तालिवकुलानि सटाभ नाराचिपतिष्वंडः सुग्रीव... जामित्रमाननीय यत्नादिति एवं यो सा ... पदः केवल

१६ ...ण प्रयोगः सकेनापि संबध्यतां तत्रत्यानुपूर्व्यस्य मेवनावधेयत्व मिति स्थितं कल्याणेति तन्नादाति वक्तुमुचितं अपयाद्वितीयोऽयच्छेदः स्मा कांत एवेति द
वे पच्चामिप्रायः इत्तनी स्कालेंतरेणापि स्पष्टं विधेयांशं वाचये स्यापि तिकिं लोमेनेति लक्ष्मणास्येयमुक्तिः येनेति भरतेन मात्रेति करणाभूतया आर्थता
तयोऽपि विधेयार्थतया प्राधान्येन विवक्षितत्वाज्जस मासोनगुणभावो युक्तः विरुद्धमतिकृद्दोषो दा० श्रितेति० पदस्यांशोपि केचन दोषास्संभवंतीइतियदुक्तं
तदाह पदैकदेशेति अतिथिषु यथाप्रलमिति पानकर्मेति देवभाव याचिनहितवारइति मनुष्येभ्योदानं श्री इारूपोदाहरणं अपिबेलवेति अत्रपेलवेति
लाटभाषायां मुष्कवाचकः जुगुप्सोश्लीलोदा० यः सूयतेइति पारिशीलनमभ्यासः कौलीनंदाडच्येनस्थापनं अमंगलाश्लीलोदा० विनयेति। कांचित्व
कांतमन्यासक्तं दृष्ट्वा सखी प्रत्याह विनयेतिभोनोतिहे सखि इदृशी तामिन्नि मयातद मिप्रेतामिति सवन्धकमिता। खितस्थानं पदैकदेशो संदिग्धोदा कस्मि
न्निति० साधुचरिताति भूतत्ववेपरइति वरेस्य पदांशे नेयार्थोदा० आदिना अवाचकादयः इदंपद वाकयोः पदैक देशानांच साधारण्यो वान भिधा
येदानां वा वयार्थमात्रगतानुद्दिश्य प्रतिकूलेति अधीत शैत्ति अधांतिरे द्वितीयस्मिन्नर्धे एकोवाचकः शरः प्रथमार्धस्य यत्रतत्र अपरस्यपदं समासे
स्वतएवेति द्वय मित्यर्थः प्रकुर्वतीमकुपितेकीलकं ठायात्रस्म नाप्राय प्रतिकूलात्वं यथा तपस्विताइति भार्गव रामेण युक्तिर्द्वेषोपरशुराम पिता जमदग्निर्हि हयेन
केषो युद्धनस्तस्मिन् ... ददि शोऽस्मरस्यामास्याचापितरं द्रोणं पांडवैः के शेषु धृतं इंद्र ... वमाह॥ अन्वयेनोदा० प्राणीति निष्ठं भेति हिंसाभंगः श्रीरामचंद्रप्रती
यमुक्तिः उपह्नवेति तथाचोक्तं प्रतीलुप्तविसर्गौ तैः पदैः संधेः परस्परं हृस्वेसंयोगः एवेत्थं लाघवमाप्ति स्थितइति संहितेति संहितेक पदवत्यादे मु
प्रवंतव जंमिति वाक्ये समयः नवेति अधिकरण परिणीतेन चतुर्थीहिह रस्यप्रतिपादने को पाभावात् वंशउदात्तइति आमुख इति गुणवंशे नैतत्रिकार्थे
तदुक्तं तेन महोदय : येन्दि ... कश्मीरेषु डोडी लंड चिकुस्याद्वावरांग मेढ्रयोरिति मणिभाचकाः यत्यक्ति हिर्तुनी यैत्रे भजगोपितस्तुंद्र युगले न स्पके
वलंघस्य दोषः प्रतीयत्वेरति प्रपन्नः तीयते मा काम्ने कामोत्र वर्ण्यमानः सकार भकारात्यातीबंध यौ पिल्पाद्ग्युभ्यो कुंजितास्त्रादं काश्विनः भ्रमा
प्रसृतभावात्ततलघुरूपस्योदा० विकसेति अन्यास्ताइति केनेसंभाराद्रणा कां हायामाह कुमारसंभवे कारणी ... तत्वर्थः सा कन्या मकुपादानकार
णभूतौ स्येव तागुरुत्वेन हतामुवर्मणस्पादइति योजना अत्रहृतमिति अत्रपू वाधि हतपदं नास्ति उत्तरार्धे त्वस्तीति हतमितिप्रक्रमभंग काहि स
द्धिकमित्यर्थः अत्रलीलेति० नैकं पदं द्विः प्रायो ज्यं प्रायेणेति समयाद्यन्यद् द्विः प्रयुज्यते तन्नाधित पदं दोषः धुरीयाय मांडलिकवः प्रेमेति॥ अत्र
प्रेमतनोनु वइति वा केदपमानेनववयइति मुख प्रायं पुनरप्यास्तु नचमत्कारोति गम्यतामिति० पुतोभूस्सद्भी प्रिचयंगत्तु मद्धीति यतोधर्मः तेद
ति प्रसिद्धाः परार्थत्वादिति जैमिनि सूत्रं सीमांतं पराकाष्ठां प्रापकर्येति विधिया नेयं यद्यपि शिरुद्देश्य वाक्ये न तदर्थत्वात् गृहस्य सर्थंस्त वैरीति
कल्पितात्येः नि जितत नुरिति निजस्य इः स्वच्छरा क्षय्य कल्पितो प्राप्तः तस्येति रावणस्य मंमेति जनकस्य इत्तस्येति आवर्जितस्येति घाया : स्वप्न
दृष्टस्ते भर्त्री भावितेति एवं रूपो गौरी मुख ... नी तो वर सखा विहाप कत्वादेव तार्थ माता नंदपां स्तरइत्याह। एको हमिति अपि इतिशाह्य संबंध स्तेन
प्राप्त मणि हृष्य ता हमपाप्रमि रूप स्य रूपता या : फलं यथा कइति ... प्रयादो ... वाचालाव ल स्य शंका वक्तुमुचिता भग्न प्रक्रमेति

पूर्वमारब्धः पश्चाद्भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावः परिपाटी वा यत्र स भग्नप्रक्रमः प्रकृतिप्रत्ययसर्वनामप्रत्ययादिविषयत्वादनेकभेदः तत्र प्रकृतिरूपभग्नप्रक्रमोदाहरणमाह ॥
उदेति सवितेति यत्पदं प्रकृतिरुच्यते तदुद्देश्यं यत्रैव पदं परामृश्यतया आदुच्यते तत्रापि तदेव विधेयं तदस्तमेति उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यवतीति प्रत्ययरूपभग्नप्रक्रमोदाहरणं का
लान्दि इति प्रत्ययरूपभग्नप्रक्रमोदाहरणं यशोऽधीति प्रत्ययस्येति भग्नप्रक्रमत्वं सर्वनामरूप... जिजसीति परामर्शके ते इमा अपरोक्ष निर्दिशन्त्यनयोर्भेदः
उपसर्गरूपस्य पर्यायरूपस्य च भग्नप्रक्रमस्योदाह विपद इति वचनरूपस्य भग्नप्रक्रमस्योदा काचिदिति अनुविद्धे इत्यनुप्रकार इत्यंगानमिति अत्रैव
दस्य स्थाने नान्येष्वपि क्रमाभावे ... वीतामिति अपदस्य पदलक्षणे दोषादस्य भेदः अत्र त्वं शब्दादिति समुच्चयार्थो हि चकारः सचस
हशब्दोपमानत्वात् ... इत्यक्रमः निष्ठिं पश्येति निष्कलमाज्ञा स्वजाज्ञा च दोषस्थानस्य ... च प्रांचली महाकुहंन यतीति
... मनोज्ञ ... ... कृत्सस्याभिसारिका गंधयादिति निंदाप्रशंसयोर्मध्ये ... जीवि
तेशो यमः मलीव अपरार्थ इति मन्मथरूपः ... वाच्यदोषानुक्त्वा अधुना अयोग्यार्थदोषमाह अर्थोऽपुष्ट इति सन्नियमेति सनि
यमानियमयोर्विशेषाविशेषयोः परिवृत्तं विनियमो येषु ते विधि... अनुवाद अनुविनोयत्वसः अत्रेति सरति ... सौरभ ...
पुष्पः प्रसक्तार्थानुपयोगात् कष्टार्थदोषोदा सदेति व्याहतार्थदोषोदा माधवस्य ... प्रतीयमुक्तिः ... आदिना चंद्रिका च अपदस्य पाद
लि अग्रतारे चित्रस्य ... इति कोशवचनं पुनरुक्तदोषोदा सततमिति ... स्त्रेति प्रस्त्राणि वज्वाला ... यः प्रतीक ...
धिः पितरीति ओलाचार्य वाक्यार्थ इति पुनरुक्तः दुष्क्रमोऽर्थदोषोदा नृपालेति क्रमस्याभावो दुष्क्रमत्वं ग्राम्यार्थदोषोदा स्वपितीति अपीति कोम
लामंत्रणे आहरण हारण उदंच याचितादय कुंचितमिति अवेद्यते ... संदिग्धार्थदोषोदा मात्सर्यमिति ... कार्येति
स्तेरत्र ... तत्र ... साकांक्षत्वं ... इदमाह॥ गृहीतमिति नोचितमिति ...णानां
... हेतुवचनोपात्त ... निर्हेत्वर्थदोषोदा प्रसिद्धिविरुद्धार्थदोषोदा इदंते इति विद्याविरुद्धदोषो
दा सद्येति ... धर्मशास्त्र सकलामिति विद्या धर्मार्थकाममोक्षादयः कला नृत्यगीतचित्रकर्मनाट्यादिका अष्ट
दु... निष्कन्नो जनमेति ... अनुसरणमंतरेण रिपुजयाभावादिति नीतिशास्त्रविरोधः कामशास्त्रविरुद्धोदा विद्यायेति योगशास्त्रविरुद्धोदा अष्ट
... यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो योगांगानि कीलनं तत्रैव ... सिद्धि ... सिद्धीः ...
... संप्रज्ञातयोगस्तु मनसे ... प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्वज्ञानं विवेकख्यातिः ... ज्ञानानुसारी योगः संप्रज्ञातः परम
वैराग्यतः ... संस्कारमात्रसहितोऽन्तःकरण... योगोऽसंप्रज्ञातः संप्रज्ञातसमाधौ सति विवेकख्यातिः ... असंप्रज्ञातः ...
न्तो मुक्तिरिति विवेकख्यातौ सत्यां ... निर्माण ... विरोधः ... इति ... यदीति अत्र स्वभाव ए
वायमिति ... सनियमपरिवृत्तार्थदोषोदा येत्रेति अप्रमत्त म

अश्लेषोपमातः पाषाणचयेन सः तयासत्यासोसुमंतिः [illegible] मतिः अस्य लघिनितिका कृता यात्या
लक्षिति आभासमात्रे सोचोद्योतमात्रे तौवमलीनता
छायेति छायामात्रे इत्युक्ते हि अत्र धारा पर्यवेति सनियत संसाधारणां स्यात् वक्तात्रे नोक्तं अनिवेशपदित्वनार्थदोषोदा · वक्तांभोजे इति सरस्वती नद्या विशेषम्
प्रोत्तानंदमेरो विमुग्धां वालिका · नाहि नानेतयः सेनात्म · मानसंसरो विशेषेऽपि शोषणवेति अपधारणोतु शतेन शब्दोहृदलत्वातोएकस्मिन्नर्थे पर्यवस्यतीति
शेषपरिवृत्तार्थ होषोदाहरणं श्यामामिति · साकांक्षार्थदोषोदा · अस्थिरं वेदनि रावणेश्वरा हारप्रहृत्तस्येयमुक्तिः पश्चात्ते अन्तः बंधनाद्धितिभावः चित्रं
शानभंगशः वदपने अपदयुक्तार्थदोषोदा · नपदस्थानमपदं तत्र युक्तं प्राप्तितेदुहितोत्रला वसोत्रजानाता रावणाइति जगदाकंदकाहिवा युधीतिर संक्रामति
वाक्यः सहचरभिन्नार्थदोषो · भजेनेति प्रकाशितविरुद्धार्थदोषोदा · लसन्नीति विधेयुक्तार्थदोषोदा · अयनेति · अस्य स्यापादुर्योधनं प्रत्याह सोमाज
नपदस्तत्र मदः सोमकः अत्रत्याव्यतः इत्यनुवादे वक्तव्ये विधिर्नुपयुक्तो बुधिः विधेयस्यैव विधेयत्वात् जालमोग्रः वाहाहारेति भादेश्यात्विन
वसनेन तत्स्त्रीयकाणभूतं नतोऽपि वालाहारइति व्युत्क्रमेण · दंभोलेर्वैस्यात् नच व्युत्क्रमेण · नाहवा नाहारोदेरधिकोदोत्तस्तोऽर्थे कणादिव्रतामिति
विसर्गयुक्तादोषः अनुवादायुक्तार्थदोषोदा · अरेइति · सीताविरहितो राम स्तनमुद्दिश्य आह अरे रामाहृत्ताभरणाद्विपकिटसर्वेनीलोत्पलभसत्यामपदाः
नाद्रुवाघामिति · किंतु भिमत्य आत्मानस्मयसी भिति वक्तव्ये विरहिप्राणादमने मित्यनुवादे उक्ते स्त्रीचामुक्तः अन्त पुनरुक्तात्तत दोषोदा हेतुमिति अर्थ
दोषाः सामान्येनोक्ता इदानीमर्थदोषायेः पुनरुक्तः कथ्यते समावदादसाहः कर्णाति विशेषणत्वेपीति · मधुरं विवदानरस्यापि जगादेत्येव रूपे विशेष
इत्यविकारमित्यादि रूपस्य नयुक्तम उक्तं नामनेनाचरणत्रोति अभृद्वानं व्रजन्निति पुनः पादान्यापि नि विशेष्यं तत्पृष्ठमेव पश्चरणाद्यादि विशेषणं पादस्य देवसं
गलकृते ननु व्रजेनेति तस्मात्तु कुत्यापि विशेषणत्वे विवाहितार्थसिद्धः पादान्यापि न विशेष्यंगतार्थमपि चरणत्रेति विशेषणासिद्धयर्थं कार्यं उदाहार्यो भिन्नपुन
जेमादेत्यादि रूपवोः नहीरूपमिदं विशेषणतो साध्यसिद्धः अंगपरोदुरसो च स्यात् कथं तु गुणः अंत्रेति भातनीति अत्रोन्नराहु पश्च तिकर्तृत्वं तु गौणादावपसात् प्र
ख्यातस्तोयः प्रकरणोतिकातिकर्तृपटत्वात्तेरिति स्त्रीतिनकं कृ वीणस्य मयूरस्केतुतस्यानेन कोकेन कोष्ठेन्य प्रकातदृति श्रूयते श्रीतेति अपघनेरंगेः उ
श्लाघयनूरस्याषष्टं नयन्तनिघ्नापरतंत्रो घणघोरसमरः अंहः पापं अनः शकटं प्रभवेनासंसारेत्वावलितोतवानम्यः कार्यः पूर्वमन्तहरतो स्त्रीत्वं नीतः उ
दुःखं भुजंगमकालिया रक्षां यो विस्मृतवान् स्वेशब्द व्रह्मालित्य समा शीर्षस्य अंगं गोवर्द्धनंगिरिं गांच भूमिंधारयन् राधीनमप्रानि पोरातु स्तस्पर्शितो हरः
अंधकानां घस्मरो नांहप्रांत्रयासंक रवी योमाधवः वस्यः उमाधवएतेतुगालितिनाप्य विसृद्देहः त्रिपुरे घस्मरो हृतः घोरसोना ततः भुजंगा सर्पाः राशिपुक्तं
क्षितियस्य तथाभूतोहरः अंधकाख्योदेतः अत्र माधवपदे इति पाणिनिमच्छेदः राहुवाचकः अंधक शब्दः व्यक्तिवाचकः हरशब्दः निवास वाचकः अश्ली
लामिति · अश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्सामंगलरूपत्वात्त्रेधा तत्र व्रीडारूपाश्लीलत्वं तु गुणत्वं कविहस्तोऽपि संवाय्य संकुदे वरांगेच तत्रोतिना मिके श्लिष्टे माधवा
वृष्णाना तयोः कपिहस्तादितरकृतः कपिरनात्र विशारदे ध्वजः पताकावत्रिहूं पुंव्यंजनं च साधनं सैन्यं स्त्री व्यंजनं च शमेति जुगुप्सा अश्लीलोदा
सुमंगलाश्लीलोदा · निर्गतेति · रत्नैरन्तरतैः सकलैस्त्रिः सा प्रीता अनिलाग्रः रक्तेन रुधिरेण भवति नावो विधिः हवैरंशाडीरंचा स्वस्थाः कुर्वतीतः

हो

६

स्यां स्थितस्य एषु कानां कालानां येस्मार्तस्यरा स्ते यां वात्रं एषु नैकार्तस्वरस्य सुवर्णस्येव भासुरता निचयन्त्र पु वि उमितो मे मितः प्रलं रूपाश्च प्र त्र रा रूपा सुरचे
नि रा पवित्र स्राने स्वतिः स्वात्मन भास्वरे स्कृतिः रासी वेसा नेमिदं दायां तानपर्ण विलसलके र्णी संयुधि मिः कांसु मिर्णहतं विलसं नीलिः कस्तु मेः व्या मे देहसु स्थिरा
रूप सूत्य रूप मित्र प्रमात्त ता लिम क्तले ना पदरिश्चित ये।धरूपा आत्म ति येरमंते मर संसर्गिपां त्ता न चि कल्प त्तास्मात्रि कांतः योगमिकत्वास्यलि वस्तु नो स्मैन च
स्तिना द्युपणाद तर पा इत्येनसह मयापाणिः समाधिः प्रमोः श्रुतो ध्यात्वोतिः प्रदीप्ता पूर्णाणोपदेश हि हिदेः पूर्व सिद्धः प्रतीतं प्रथम मत यात्र का सा
मान ब्रह्म षडधिकेत्यादि । राजीना लि छाया ताना त्रैया एतां ब्राह्मयादी नां वामादीनां भूचरी हीनां कर णेश्वरी एतान्कारादि रूपा मत्ता दी ना मेवं विधानां
मन्त्रासामवि कुल भेदो द्वादशोक्त भेद रदाशी वपु षां नाथः त्वमात्मनो भावन भ्रमुः जयति श्री श्रीश्रम नमस्कारा पौ जयत्यर्थ इति देहादि स्थित प्रमातृता
मित्र ज्ञानी त्वयोध मात्र भीको नाडज्ञे नेत समा श्रीरणामीत्यर्थः न चयात मे यः पदि हृते परस्परं वपु षः प्रवित्यये भस्मा रात्रे सर्व शक्त्या नमे नेत्य ह श्री
ज्ञस्तातां यद्व्रत हेतुपाने चक्र क्रमात्पधादित वेगात्स्वरूपं तन्मध्ये स्थितः स्थितिमान्विश्रांत यस्तस्मात्र विकल्पे विदात्मरूपं दत्त्व उक्तं हृनंदि शिलायां
हृद्यायां देवि वरपालि त्विति कमशुक्तं दिदु र्नदि धिवक्षेन तते ति निगसंति तेषु त्यादि अथ काह हृदये तत्त्वये चक्र र ज्ञानमिकृत लोड शारक मित्यादि द
द्वादशान्ता चैव सुषुम्णा च परापरा गांधारी हस्तिजिह्वा च सरसा चैव यशस्विनी अलं बुसा कुहू श्चैव शंखिनी दशमी स्मृता ता लाजिह्वा जिह्वा च विज्ञया कामदा
परा अमृता बहु लाना मप्ता च आयुसमा श्रीता त्यादि प्रमुखर ति चैतसि शिखा त्वयं च तु दशेत्यादि नाडीचक्र मिदं प्रोक्तं श्रीमुरशं सुजो ज्वल द्वादश प्रतिसह
स्त्राणि नाडीनां नाभि संस्थिताः तासां मध्ये प्रधानास्त्वष्टावत्यादि देहे नाडीनु दल मे पद गति शान्ते तं क्रमात् इत्यादि च श्रूयमाणानि षडधिकानि दश षडधिक दश
नाडय श्चक्राणि च नाडीचक्राणि षडधिक दश नाडी चक्राणि षडधिक दश नाडी चक्राणि तत्र यथा संभवेन तं केचाना रंथे तेच सं चंच कं तत्र की तिं
नाडयः पंच वेतन प्रवहन्त्य प्रधुद्रितः तद्रूद न्याः पंचता सां मध्ये संघट्टः स्फुरते वज्र मध्यस्थे श्रोतेः प्रधानं वीरना यिके॥ ततो हिदितुम्मा ना नल पा ता सू हि पृ
चोदिता पद्म सूत्र निभासान्त रंध्रं रंधान्त सान न मा चक्र द्वय स्वस्य मध्ये स्थाना ति स्वरूपं च रातते ओतप्रोतात्मक तत्रैव चक्राधारात्म स्वरूपिणः तेषां मध्ये तु संघट्टोद या नादि
समागमः पार्श्विकाद्वितय मिता पंच पंच न्य चा स्थिताः एवं नाड्युद्भयः सर्वो देहे वे सर्व दो हि नाति ति प्राणमात्राये वाम करादि लो चर लंते पंच दलि तत्वा
ले वामि चर लं ते पदौ त्ये वं त्रिलो वज्रे स्तूप नाड्यः तासां च मध्य प्रमेयो संघट्टे योग्य योनिना हृदयं अनुरूपमासामेकैक पंच भावेन पंचे तां यह तिन प्रमिमान रूपा
निवसन्ति देवी पृष्ठ हीन तं कोचा नाडी कुत्रचिद्वा पतिन रूपात्मा नायंते दुर्भिदैयं विसर्गक यं वि प्रधान तत्राह सम्य कु जन नि रते : स या पुनरेष मिदि
ते नियत मित्य त्र च प्र तिया ह्निमाद एना इयः तथा पुर श्राधारत्वं तुतैः स्वाधिष्ठानं तु लिंग कं मणिपूर नुनाभिस्थं हृदयस्थे मनाहत विशुद्धं कंठदेशे
तुधाज्ञा नेत्र दृष्या तरे ऽ नियोगी मत शरा सनो कानि षट् च क्राणि त त्र तासां नाडीनां मध्य मेनरालं श्रा ज्ञित सर्वनाडी वपु स्थलो इति स्य भावं
संघह पद नदेव चक्राणा मानं त्या मायीय रूप चाले ने का दिपो षु विधितानां सामान्यं धाम। ओतप्रोतात्मक तत्रैव चक्राधारः इव

रूपिणः स्फुर्तं चक्राधारे नाड्यादौ वर्तमानोऽपि तत्रास्थितो तोषितः । चित्रां तत्त्वात्मा यस्य नये चलापि छिन्नाडीचक्रपरामर्शनेन या वक्रपोषिणी त्रयधा नेत्रा पि तस्या इत्या
हृदीति प्रोक्तम् घेचरे । विशेषभूत चक्राखं कान्ततमे हृदि हृच्चक्रे विनिवेशिहितं स्यात् तदेतो लोकोल्लासितं तत्स्वरूपं जपतीति रादि रूप न्याकारो येन एवं स्वरूपो सा चिति
त त्रिपात्स्वं च नविफलं मित्याह । सिद्धिरिति तां सिद्धिं मितिप्रापय ज्ञानतो तथा भूत प्रकाशात्मना प्रकाशतं ये तेषां सिद्धिः परापरश्च लौकिकी रूपा द्वा द्विविधः नये
साचामतोति । भावेन सिद्धौ पावत्स्य प्रकाशः प्रत्यभिज्ञानोपोत्पाह । अविचलितं इति संप्राप्तो घटमानस्य सिद्धि सिद्धितमस्तये तेन त्वा येयोगिनः
तत्र प्राप्तौ पदे दात्त पारंपर्यक्रमेण यः प्राप्त योगः स विशेष । त्रिविधो तेषि मतौ । विभिः चेत् संघटमानत्वं नास्ति तस्य पुनः पुनः यः करोति नित्यमिति
घटमानो मध्यो ह्यिलः । तदेकचेत साना न्यहृति यमवल त्वं चेतो सिद्धियोग स्साविद्येयः योगी योगफलाद्धिकः यः पुनर्यत्र तत्रैव संस्थितोऽपि यथा तथा
र्धं जानस्तत्पर त्वं तेन हीयते नेनकः पंचतः सुसिद्धस्त स्तु विशेषसस्तदा प्राप्तसमः । विचेद्र इतीये प्रतीपा हित्वा तेषां मध्ये यः सिद्धः उत्तमः सिद्ध स्साधको ज्ञेयः
प्राप्तेचर्चलितः प्राप्ताद्दि विशिष्यलोपादान सामर्थ्यात् तेना विचलित मनोऽप्यध्येय मनः चित्तं ये सां तैः साधकैः । सिद्धतमं पदं साधयितुं मुद्यते ऽपि ता
लः साद्यात् । क्रियमाणः यद्य चित्रमात्रैकवपुषस्तस्य प्रकाशरस्यानुपपद्यमानं मित्यानुपयुज्यमानं प्रमाणं यस्य तस्यास्य दृष्टिक्रिया कर्मभावो
नेऽतति । तथापि दृश्यमान घटादि पदार्थं तदपरोक्ष प्रतीयादवा पिभुपचरितोऽनं । कुलोत्तरं कमल तारसमं वहन्तीये संपुवारादिकप मम वक्षा
भासे येनागलितस्य माहेश्वीदधः सहस्रास्ते किंच मुग्धचिच्छिलरसस्तं पुजाः कुरेभक्त गालितस्य माचितस्य चिते कित प्रसूनानि रवदूतनानो
नानीति प्रासिद्धमनेपुष्पाणि विहूय केली नमसत्ति चोक्ते गाढेति मामा इति मायो उपमा मायासन्य मानदः मानरवं उप्प जातिकि अनीव मां मा कदयि
एतेः क्रियापदेः न्यूनं नुचितकं सौकि सर्पगता चिलीमा सर्वभिप्रायं विरा । अर्थोत्तरसंक्रमितवाच्ये पुनरुक्तस्य गुणत्वं नास्तीति । जिते दूयते तीप्र
त्रवि हितानां विनयस्येत्यादीनां चिरयाद्भिप्याध्यानदास्वेसन्ती गुणातिसमुत्कर्षः आगता श्रेति अत्र चतुर्थे पादे अधायक्या करांतर मित्ति दैवी हृदः स्या
पनेद्रत्वे वं रूपं रक्ताशोकेति श्रृंगारे दीर्घसमास तल्लमनुचितमपि कुलोचित्यात् गुणः भवान्यपहस्तितां रेखं भितं कुसुमाय विवेकरहितमपि स्वर्जो पि
पुनः त्वायि प्रतीहमत्तिनां विस्मरामि विषमचापशरलीलायां कामदेवं प्रतीतनस्य चरसमागमे योवनस्येय मुक्तिः अत्रेति यावनस्य धीरप्रतीप्यं वाक्यां
तरं जन्यदपीति । संक्षा रीति । संश्रुत्य रेमरे पत्रोत्साहः उत्साहरूपा हृतो तत्कृतीकप त्वं प्रत्युभ जानात्कष्टकस्यन पोत्र । कर्परेति । प्रत्रलीलाद
यीनुभावाः तत्रायत्वविसाधित्वं प्रतीकृस्त नोत्नानीति प्रतिपादनोनानय होते विभावस्य कष्टक कल्पनयो दृष्ट । परिहरेति । श्रृंगारप्रतिकूल प्रशान्तवि
भावोऽसह । प्रसादेति प्रशान्तानुभावस्ते विति श्रृंगारकृतीकृतान्तानुपपादि वक्ष्यो नितरगते लोचनपद येपर्विते गुरूणां मध्ये सकल पदिहारहृदपावन
गमनमेवेयति यदः । नितरमाणे प्रच्छन्न कामुके अत्रपसक्ति विपर्ययमाह । पक्लनपरेति कोधादीनि दिवेषुत र्कः मनुष्येषु कोधोऽप्यं भ्रकुट्या
दर्शितिनीयः । दिव्यादृष्टौ यो घनी । दिव्यां मनुष्येषु भृकुट्यादिषु स्यात् मनारात्ता नस्येति वसन्तस्य नरनु भावद्रति दारिप्रसाररामादिरूपः संवा

र्यादेः व्यभिचारिणः विरुद्धस्य प्रकृतरसाविरोधिनः दुष्टत्वं शकुन्तलां दृष्ट्वाह दुष्यन्तमाह। मुनिकन्यायां यत्कामाभिलाषः तत्र काचिदमित्र प्रकृते तु विप्रलं
भस्यवाध्यत्वाभावेपि विरुद्धयोः कञ्चित्समावेशो सतीत्याह। पाण्डुरिति देवीयोरा जयस्मो पयन्निष्ठ स एव रोग पाण्डुताद योराज पत्न्या मर्थ्य पाद्रिं चिन्तातन्त्र
स्वपिति विप्रलंभयोस्ताधारणाः सत्यमतोरमाद्भुतिः आद्यमवमितीवाधपत्त्वे नोक्तं यसिद्धेनतेनमंकुरेण गुणेन यथा उपमान तान यातर गोपि शृङ्गाराङ्ग
स्वनैरन्तर्यस्येति। अतः शृङ्गारस्याप्रतीतिरित्यर्थः तथाभावादिति कामस्तोभासद्भावात् भिन्नसंश्रयः पृथगाधारः रसान्तरेणाविरुद्धरसेन स्वदेहानि
ति अनेनैकत्वाभिधानादाश्रयैक्यं वा रसस्येति। सकलवाक्यार्थानुपातिता मत्पुत्रं वीररसस्य व्यवधायकता प्रतीयत इति भावः इत्यमनसा हाधिरा
मिलाप्यकाण्डानुरञ्जनाच नदवलो कननेपीदं तद्दर्शनेन साम्यविवक्षा शृङ्गारतुल्यत्वेन प्रांती विवक्षितः वाष्पांभीति दुःखोद्भवं लोमासि धूमो
द्भवं च भीताति भयं मृत्युजनितं कुमारीजनोचितं च करुणादिति। प्रतिभिन्नत्वाश्रयाभावे शृङ्गार इति तद्विरुद्धः शृङ्गारनेति विरुद्धयोरपि क्रिययोः शृङ्गार
इति कामीवेत्युत्प्रेक्षा वं लोभायातः सुखामिति। शरणागतिविषयरतिरूपः गुणइति। अप्रधानभूतोरसः इतरतत्रालङ्कारः इतरो रसान्तरेण शृङ्गारादिना
आश्रयसंस्कारो यस्य सः प्रतिपादितरूपस्यैवीकरणादेः रसान्तरेण शृङ्गारादिना॥ सप्तमउल्लासः श्रीगुरुभ्यो नमः शौर्यादयइति समवा
यिनः शूरइति यथा शौर्यादिव्यञ्जकाकारे शौर्यमुपचरितं मधुरावलीत्यर्थः आत्मनोऽनइति आत्मानं नीति अंधता वामनादयः जातिमात्रेति
रसपर्यवसायिनां माधुर्यादीनां रसएवाश्रयो नवर्णमात्रमित्यर्थः कण्ठाद्यंगेति। एते नागमितरावरलंकाराः अंगानि तिरस्कर्वाणा गुणाः जातुचिदिति पदं व्या
कुर्वन्नाह कचिदिति वा नत्समुखेनेति विप्रलंभरसस्यांगिन उपकारो वाचकमुखेन माधवविरहिता मालत्याह मनोरागइति वाच्यस्य ध्वनेरिति
वाच्योर्थः नत्सुखेन विप्रलंभरसस्यपातो पकालनद्वारेण संकारो मकारत्वमित्यर्थः विप्रलंभरसस्य शब्दालंकारो नुपकारको यथा चित्रेमणीति
चित्रेमिवोला भवति न्यूनीभवति सानुलोपु शयनामपि वर्तते विकसन्ति दिग्धु च वेषु कुवन्ने वर्तते प्रवर्तिका व्यवधेयमाने नानुपरा। मिश्रितन्तरुणीप्र
गल्भा वाचकमेवेति प्रत्रानुप्रासेन वैराग्ये निवेशात् उत्तस्याप्रतीतो वाचकमेवोपकरोति विप्रलंभरसस्यापीतं कारानुपकारकत्वं यथा चित्रेति
स्वाभिलषपदादितां विलसल्लेखेति। वसन्ततिलकाम्रो दीपकाप्रस्तुनमरणकारणं नपुनरनी विरोधकारणं मिति प्रस्तुतस्य विप्रलंभस्यानन्नु
गुणाद्युपकारका एव एवेति यो सामितिः समवायेतीतन्तुपट न्यायेन संयोगेति कुण्डदरन्यायेन अलंकारा प्रदिशौर्या। किंतु एवत्समवेताद् नियम
नोकवचिद्दिदं नतनोत्याह ओजस्तिअभिधानमसादित्ति भामह विवरणे ऽद्भुता भिधानं गाढमेवेति गाढत्वमामेवी प्रयोजनमुद्दिश्येकागाढ र काय सि
न्नाग स्मानि दूतरा प्रापि तमेव प्रधानं प्रयोजनमदिचार्येत्यानुसरन्ति वामनादिभिर्द्विप्रकारं दूषयति यदप्युक्तं भाति ओजः प्रभृतिचित्तविस्त
रकाव्ये अलंमात्रमेव नवैचित्र्यं तन्न ओजः प्रभृतिषु गुणेषु सत्त्वपि नकाव्यव्यवहारः अल्पारदेति स्वर्गप्राप्तिर्वदनालंकार लेसत्व मिमद्यस्य सोदि
अप्यादीर तद्गुण स्यकारणस्याभावाद्विशेषो नेः दृप्तापाद्धिगुव्यातिरेकः सुधान्यकारेणाधारस्य स्योपमेयस्याधिक्यात् गुणा नियतेतावेति
वेदमीनिदिष्टसमस्तगुणानिर्दिष्टेत्तौ अन्वयत्वं माधुर्यमपि भामहमतं तु पतति ... आयं नातिसमस्यार्थशब्दं मधुरमिष्यते दीप्तामेति।

x

विस्तार

दीप्तत्वरूपाज्वलद्रूपायाश्चित्तस्य विस्तारस्तस्य हेतु तेजस्वेत्योजः । एवं शृङ्गारकरुणशान्तविप्रलम्भरसान्तविषयं माधुर्यं वीराद्भुतरौद्रबीभत्सविषयमोजः सर्व
विषयः प्रसाद इति भावः । तेषां चित्तमाधुर्यादीनां यस्मिन्सति यद्रसाभिव्यञ्जनीयत्वं तद्विरूपत्वं मन्यत इति आह्लादकत्वं चकारेण शृङ्गारस्य समास
वृत्तीनां घटनानां व्यञ्जकताऽभ्युपगन्तव्येत्यर्थः । मार्गभेदेति येन मार्गेण महत्त्वं तन्मध्यमकवेरेण रीति विशेषो लोपकमसास्य निर्वाहित [illegible] दोषः
पद्यमानकस्य मार्गस्य तत्र उक्तं तत्मार्गश्रा [illegible] मस्तन मार्गाभिव्यक्तिहेतुदोषस्य सन्तैः । दीप्तरसेति दीप्तत्वं स्थायिविभावानुभावव्यभिचारिभावेर
सा तेषां भावो दीप्तरसत्वं अनुष्ठानत्वेति नेत्रनिमीलनादीनां क्रमः परिपाटी कोटिल्यं वैदग्ध्यं तयोरन्तःकरणत्वे काव्यस्य त्वेन प्रयोगप्रवृत्तेयेति स्त
पादूत्कायोगसंबंधः तद्रूपाया घटनायास्तत्त्वरूपः विचित्रत्वमित्यनुगतः प्रोक्त इति माधुर्योजः प्रसादाख्यास्त्रय एव रस धर्मत्वेनोक्ता
गुणाः अंगीभिरिति । विशालत्वहरी [illegible] ताद्दीर्घसमासः संघटनादय इति आदिना वर्णसमासौ । अन्यथात्वमिति गुणपरतंत्रत्वाभावः वदनीत्यने न
यत्रापात्तस्याचितत्वा द्राघिष्ठत्युत्पत्तौ न विलिनी पदप्रयोगेन प्रकाशनादि लक्ष्यते तस्य चस्फुटत्वं प्रयोजनं क्रोधादीनां प्रस्फुटत्वं प्रमितयेति प्रमिते
यावीहिनाटकादौ । उद्धतरचनादयो नेष्यन्ते प्रोढ छेदेति अत्र पदेन मध्यम एव प्रबंधस्यामिनेयं रः कुम्भकर्णेत्यभिमानगलदालस्यवाक्यस्य भी सणत्वेनो
द्धतत्वाद्वाच्यापेक्षया रचनादीनां उद्धतत्वमित्यर्थः । एतेन निरचनादयः निपत्य गुणे ते माधुर्योजः प्रसादाख्याम्नय एव कोमलोदात्तदेशे [illegible]
यिकायामिति । शिखरबंधप्रधाना त्व्याधिकाः सुकुमाररचना प्रायापि नुक्तयेता नयो भेदः अल्पसमासः अल्पयोजना यदुदेमित्येकेनबंधी
कांत्रीलां नकर्णीलां मित्यन्वयः प्रयोजनं वामानामतुरलानां छायां चाहितं करोतीति हितत्वं नतीति च अवलानाच मितानां दुर्लभानां बलाबलेन
प्रसिद्धत्वादु वंशस्य लाघवस्य रदेत्यस्याभावेन विनाशेन प्राप्तेद्ध इदः मनमत्तेभमत्त दाहगाहर्नत्सूरा तद्यतीति क्रीडा राशान्यवेष्टन्नाराप्रितङ्चनेप्रिय
लोभसत्वादिरूपा स्वरवैसादृश्यति स्वरसाम्यवैचित्र्याभावात् प्रत्यय इति दूरांततः तत्तोरुत्तोति अत्रैकविरहेन्दीत्यादः स्थिरप्रधानं इदृ
त्यादेरनेकवर्णात स्वसत्कृत्य साम्यम् कामस्तान्यामिनीनेत्रे पुनः काम्भेत्यनेकस्य स्थिरावृत्तत्वाद्वा अनुप्रासः माधुर्येति मृदुरसर्गाधिस्याप्येवं को
प्रोवैवित्यनातिमधुरैः अनतिपरुषैरित्यर्थः तामेवेति कोमलां वैदर्भीमिति अनंगरंगेति गौडीयामूर्धन्यमिदं जैत्रिपांचाल्या उपसारयेति अस्यैव तीवामनाद
यः दवदहनइति अत्र विघ्नपनुयाद्योः परिवृत्तिः सुधाकरइति अरे कस्सुधाकरस्य द्वावदतो पश्येतापातु द्वितीयोभवनाक्रियापाद्यापातुः कर्तृत्वेन
नितान्त्ययभेदः चतोविति तत्रैततौ तमिभ्नेच समासे अन्यत्र वाक्ये तौ भिन्नेसमासे चत्रचत्योः त्रिविधे कं नाम वृत्तसमासमपर तेसमास तयोस्साम्यं ना
त्सुप्रति त्नात्ताव कवचबन्धत्रासितकरेत्वेकस्मिन्समासे विभाकरमर्कवितिभिन्नेसमासे पीतवकमलेति समासे कमलाप्रावीत्य समासेनाम्नस्साम्यं य
मो होसमोजनातो ननुस्यसमकं तस्यतुल्येकइतिकुः समरे गी संग्रामेलेत्यपरस्सः द्वितीयादत्तवृत्तिशादि नान्तरीयं च तुर्थपादेग्रहः ह इतीचेति आदिना
चतुर्थपादस्यग्रहः समस्तपादजं यमकं प्रदर्श्य पादैकदेशजं प्रदर्शयितुमाह ॥ द्विधा विभक्तेपादेइत्यादि यदा पादानां द्वौद्वौ भागौ क्रियेते तदा प्रथ

मोभागः पादयमकल्पा येन यमपत्त इति न त्रिविधः अर्धोव नित्रोपि दमा एवंप्रतिभागं दर्शाभिधत्ते वैशाति मैदाः तन्समुच्चयपद इति तयोस्समुच्चयः तत्र स
न्दृश यमकोदा सन्नारीति अत्र प्रथमो द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थे स्रतीता द्वेलीमि गिभिर्ति चोवयति यातमा तां याति तंच धात लिप्यः सन्ता अत्रीभारमातु
गतायत्र तथाभूतोरणो यस्या विनेति विनाऽयं एवं अवरुध्यं नयता स्विस्थानं प्रापय तात्र सुखादिना प्राणभक्षको एवं विना हि तत्पुरुषः सर्वेनांतकेन उ
नयता हानि कुर्वता सुरवान्त निस्त्यय ति यत्नते ममहाजनः उग्रमोजनः आदीयतमत्वं उयत्न मानसाद विहीनः अरंइतं महान् उग्रसवान् अत्रेति
पंतिये जना स्तान्निरुद ति निराकरोति यो यतमानानाम् सुधुरानां सारमवसाद्यति इदानीवे इति दानविक्रिया विशेषणं अयंमहोजनोयमेनं नृपतः मान
साद खंडयते निर्सवं च्यः सत्त्वेति सत्वमहापुरुषः आरंरानुत्तमम् हं भरान् भरतः अवस्यं अयथो वर्तमानं सिद्धलंचलरहितं विततारयंदीधीकं सर्वदा स
वेकाले शं संग्रामं आरे वीतत्रासयामास अवानल प्रायधि तु त्वरितं गच्छन् आप्लीनितम्य स्तुपतीतो त्वरस्थितः अत्रो व्यसनस्पचाद् धातो सदा विति
निषेधाद् ही यो भावः सत्वेन येऽपारंभा स्तत्रसेना अयमयं सर्वथा अपगिलं गिलमध्रिते नावत्वं गतनं येन तथाभूतमारं सर्वेषां दारणे यो मन्न स्त्वमिदृ ति
दधानलेनदगा अनिलासम स्थितं यस्यवेधाः प्रजापतिः नवेति यांमानवे पुरुषे इयं भूषां यस्यान नः प्रणन अपत्य भावहस्यधीधोतिनात् नये
हात्ययं नागकस्ययं शिवमीहितं यस्माः शिवे हरे अनुकूलां सरीणा कामे नामिता मयदि द्वि नां ध्यायानितां स रस्वती वाणी यस्य ति चित्तसमुद्रे स्थितं
मयि प्रसादं सरागं ध सुप्त ति शयेन कुरु चेत्रं शरीरमेवकुरुक्षेत्रं तत्र तस्य चत्वा त्वे नृप सागर जगन्मसठं दर्पणं कायेन च सस्तार सा ललमाना स्य पदि
पुत्रा भार कारु नवानि भ्र नोदि सस्ता यस्योवि भागाधारयंती वीणां त्राणः शब्दो विद्युते यस्मां तथाभूतान कम्पितु पादेश युक्ता भरत त्रे तुवि यो
यः ववान् तं ता धर्मरत्नराज्यापाश्रितं माति नी जनन्यस मोपामि स्तया भूतायास्तु मनोसः पुष्पारी ताला सोम ध्वलाह्यी जगन्कर्त अनवार नाः
वारिरूप वांदे भ्रयोयत्र स्फुटिता निरविकलित्रा नि ताम्रातिलो हिताति भिस्त्रीणि त्रिप्राध्ययनानियत्र अन्यादि त्रियस्मा विविधधवलना नालिनी धूमाना
विविनंजगेगनामा नाम हर नाना शोभन लितना नादवं धुंधुनाना मम कृहितलता नाननस्वस्वनाना विविधानि धरा नावनाने यस्यां नागा
नहस्तिनो ये गच्छंतिये कुटा महांतो नाना प्रकाराः नयः पादीनो व्याडादयः नैर्बाप्त गगनं यस्यां अनन्ते न वर्तमाना मजोनोनता ये प्रविघ्नस्ता
नराः यत्र रागातं कलूणां मनमेदानां नलाननीडनं यत्र नोभावयोः अयं धुमनु धनयंती मम हियस्मात् अतं तनोति अनातनः अह यो यः स्वः
नः सद्यान्ः प्राणोपस्पाद् हरिण हलाधरं प्रसिसमुद्र निकलन धूर्जटिते विधातिरिति मधुरिपौ प्रोत्सुकारे कारयोः सेवः इषुकानां वाला मां
येऽभार्के स्वरालेषां यत्रं पृथलिका तैरास्य सुवर्णा दिपात्रे त्सा सन्ता निवयवन्मुषि त्रामितोऽभूषितः अतोहृतच्छ विरूमत्के गिरि संयोध्येः पांडु
पिनिहितं विलसंतो नि भकोणु कामिः नीताइति तरातये इति च महानिधि इति च वचनभ्र योपी अत्र नपुंसकस्त्री लिंगयोर्द्विवचनैकवचन
यो व्यक्तोषः तनुमहानिधि नैते च महानिधी इति वचनस्ते बोधि महदेव स्तवदे सुरेश्वरं ध्यानं यत्र तं प्र वरत्न समानसंगं आगमा हरणो ग्राम्नाय स्वीकारे
हरानि धारय बहु प्रभूतं प्रसरणं यस्यतं चित्रस्य मोहमज्ञानमवसरे काले उमे गौरि सहसा झटिति त्वेव अन्यार्थः समये हि रसं धर्मे उमे च वक्षनावां गमागमात
तं साराद हरनः हरवधु शांभु पत्नि अत्वं चित्तमोहः [illegible] चकर्षिषपीरूपं सदिति संतती करोति

प्राकृतभाषारूपः

१२

महस्वामीति क्रियाविशेषणं स्यांस्यादिति च नंदिनेति तच्च तत्प्रत्ययोर्निमित्तयोर्निश्लेषः नंदयतीति नंदिनी धेनुः न हि गोगतासविशेषस्वभावः तान्दितत्ताप्रत्ययोः हेतुः
त्वं सर्वस्य सर्वस्वं भवः संहारः नयोपकारकयोः साम्यं पारीरवर्तनमात्मात्ति नाममद्यति अपरोक्षैः हरमुपहृत्य भवसंपद्यस्व नाथानिवारय आख्याति विद्काहि वेते
नेन ननु विस्तारस्य सुप्तिङ्भिदाभावादिति भंगाभावाद भंगश्लेषः ननु यंभत्रामन्यावृत्ते धनेषु पयो ननु श्लेषो लंकारस्य तत्राह अत्र प्रकरणादीनि प्रकरणा
दिनाभिधायाः प्रतिपत्तेन श्लेषो ननु च किं योनरश्च कुलपर्वतयोः पलाशवर्षोः पत्त्राणि च छलात्पत्त्रकानि शतकोटीदानी शतकोटिर्नयच्छेदेन द्युति त्वं
दुषाति च विबुधाः देवा देवास्व प्रलंकृतस्य चेत्यकारादिनां मनोदूषयितुमाह ननु स्थपतिनादियुक्तेन्यास्ति इहेत्यलंकारमार्गे प्रकाकारत्वं तत्र प्रतिभोत्प
त्तिहेतुरित्यनेन सर्वालंकारापवादं श्लेषद्वितनं तं दूषयितुमाह तथाहीत्यादि कवत्वादिनीरेव दोषः गाढत्वादिरावद्गुणः अनुप्रासादिः रूपकाल
काराः तद्भावेति तयोः शब्दार्थयोर्भावः भाषत्तोये रोतान्पांपदानितायावतीभासन्त्व सूर्यस्य कवेर्विराजितानां धन अत्याप दुरावं यत्कालं मोहत्वन्त
एतत्र तेषुष्णानां समुद्रतामीजनप्रहतपार्वती संध्या वृत्तापस्य मिद्रापायत्फत्वं दुरिति तत्र नु चयो नभवतीत्याच्चाप तथ्य तत्रहि तस्य दास्ययं च पद्धयाता
मे स्याप्त नुवमा अतिभोत्यानि हेतुत्वाद्वाधकः श्लेषएव नोपमा श्लेषस्य सर्वालंकारापवादत्वादिति केचिन्मतं दूषयितुमाह नचायमिति एतन्मते श्लेष
प्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषस्य बाधको पमेयादेरल्पस्य पातात्त्वमित्याहो श्लेषस्य तावकाशस्य श्लेषमात्रत्वान्तसर्वालंकाराववादः श्लेषः गुणसाम्येद्रुतीः
मनोज्ञत्वमिति श्रियासाम्ये कचनीति स्फुटत्वेऽस्मिन्नितं इहापीति शब्दालंकारमध्ये प्रयोजितस्य पचेत्याद्विकः तत्केवलं मुखमात्रं कारे येषां कारेन
रेल नित्वबाधोपवाध्यते इतिप्रतिपादयितुमाह नचेति गलशास्त्रावन्पाविंदुकास्पविंदुरिति विरोधः परिहारस्तु संस्कृतः पयतभासलं विप्रांत प्रतिरोहः अत्र
च प्रगत्वे श्लेषः गुणतम्मलिरूपरूपत्वं स्याशयत्वं शब्दांचेकपवित्ते चेद्वचस्पवेषत्वात अतएकदेशाविवर्ति रूपके त्वश्लेषो बाध्यते स्वतन्त्रश्लोकत्व
त्रापिश्लेषोव्यतिरिक्तस्योपकारकः अनुरागवतीत्यत्राप्रस्तुतनास्यस्यागम्यमानत्वेन द्वयोरपित्याभावान्न श्लेषः अत्रार्थांतरस्य प्रतिभानमात्रस्य प्ररोहाभावाद्विरोधाभा
सो न श्लेषः अत्रागन्धत्वाद्वसंध्यायाः कामुकत्वदिवसमुखेसरतिसरिदिति व्याख्येयं ननु पादान्तेन्याये नाग्रे [illegible] ति पश्यात्सं ध्येवेति पानारहिता वर्णसंश्रानादिशः
त्रासाः चामरस्य मरुत प्रभयाणां महताचार नाच प्रभुरुदः अविंदुः नदसुंदरा वंशः कुलं स एव वंशोवेणुः श्लोकाः श्रिभ्र अनुरागे लोहित्ये श्रेमि युंभाव्रपुरोत्रे आच
सरति सच लं पर्वतं निष्कलं च ग्रहीनास्ते सीमामिनस्वामिनं हीनं चाविषमात्रिरूपाप्रस्थिराच अच्युतः रूपमागति हीनश्च मारार्दिहरः रामो हलधरः दूनम कुबेरोनागपति
आहारसहरोनवमे न प्रतिः प्रातिः सत्ता गौवारवलिता नासीमापर्यंते भ्रू अरिदनाः सर्वेधाम्यायाः अनेन श्लोकेन खङ्गबंधः प्रकारो यथा सरतो नेनाहूनारं भत्तर
लानां च प्रत्नातामलीन वलाना श्रमरसे न्या मामारतः पादाय न वरलाभिहंसीभिर्वहुलाप्रमहत्व उर्धुतोकरदंलातिये नम्पायन्त्र प्रवहतो वमु रूपते नतिमेला
न्यहन्वा सामीर्वेवहुलायायाशरस्त्रक्रांताः एवमूरुजवंधः तथाहि पादचतुष्टयेन पंक्तिचतुष्टये रचिते प्रथमादिपादेभ्यः प्रथमाद्यक्षराणि च त्वारि चतुर्थीद्विपादेभ्यः
पंचमषष्ठसप्तमाष्टमानिग्रहीत्वा प्रथमः पादः द्वितीयात्प्रथमं प्रथमाद्वितीयन्तृतीयो द्वितीयात्तृतीयाभ्यां च तुर्थं चतुर्थो द्वितीयतृतीयो तृतीयात्पादात्सप्तमं वर्णं
ग्रहीत्वा द्वितीयः पादः द्वितीयादष्टमं प्रथमात्सप्तमाष्टमो द्वितीयतृतीयाभ्यां पंचमो च तुर्थात्षष्ठसप्तमौ तृतीयादष्टमं च ग्रहीत्वा तृतीयः पादः चतुर्थीद्विपादेभ्यः
प्रथमादीनि प्रथमादिभ्यः पंचमादीनि च ग्रहीत्वा चतुर्थ [illegible] पादेषु नप्रथमाता समंताद्दीप्ता इतात्र विमला

रोमायया भी विनात्मा एकाग्रीकृतहृदया वाद एवदेवैर्विजिगीषुभिः पंडितैराभादीत्रीयस्वाः वतेत्याऱ्थविनेपातः एवोक्तदृत्तं वचः तथाहि प्रथममदारमत्रकर्णिका
स्थाने तनोदर हृदयेनैकदले नित्सरणक्रमेण वावतेवं भोगेन द्वितीयप्रवेशक्रमेण यावत्कर्णिकाद्वारं तनत्सावतेव तृतीयप्रवेशक्रमेण यावत्कर्णिकाद्वारं तावतेव कृताथं
निस्सरणक्रमेणननत्सावतैर्वाद्वारदयंप्रवेशक्रमेण यावत्कर्णिकाद्वारं स्वं द्विन्दलानि प्रवेशनिर्गमाभ्यां विदिग्दलानितुप्रवेशो नैव दृजिपद्मबंधः हारसमासार उत्सृष्ट
स्यानिलावत्स वेगव हृषिंग्रायताह विज्ञीर्णनुवन सान छुखलभाय प्रवीनेप्रचवना तथा अमन्दरग्रत हंस विलैनिरदानि यस्याहशः तदलत्ववहनेनर गारणे तवहृतः
सतः सारसामृः सासाक नानिनाशं उपहतयोयस्याः तनुहस्ये हनभाय प्रणीवमनो यत्ता नयति विनाशयति यान्सर हृत नामयोभनाभूः अवतु दृशं दिहरा लेखात
तुपाद्दे व्यातिरेके गोमूत्रिकेवलमबोधः क्रमेण स्थितानां पादानां प्राप्ति लोध्ये नपि ति या वदर्थ अमस्यापि तत्र हि प्रथमपादाद्यक्षराणि चत्वारि चतुर्थिकी यद्विती
य प्रथमपादां त्यक्त्वराणि च प्रथमः पादः अथेमादिपरद्वितीयाक्षराणि च चत्वारि चतुर्थीद्विपाद सप्तमाक्षराणि च द्वितीयः पादः एवं तृतीयव्याख्येयः तृतीयः पादः च
तुर्थ पंचमेष्वनुपीः पादः एवं सर्वे तदेवोपलभ्यते इत्येव अमस्या [illegible] प्रतिलोमबंधं दृष्टांति इहाईकाना दृष्टाः प्रतिलोमानुलोमानीरपतीयः स्ताः
वंदिमाः समानमानत्वाहेतुभूतया स्थिरतापमगः पर्वतनुरूपः प्रमते छायामात्रपवना नित्रै काथेनयामनिभानो देहशरीरशब्दो अनर्थको समंगो सारव्ये हृतनया
दौ अनर्थकायभंगो तथा दानत्यागशब्दावनर्थको समंगो अंगनारामादृत्येनावनर्थकी प्रभंगो देहशरीरादि वन्निजे नेवरूपेण स्थितयोरनयोर्भाभावात उपल
भ्यमानसुमानविप्रादानामुपरि वौननत्वं भासते इत्यभिप्रायो यत्र हृतं तस्येति सुमनसः शोभनचित्तस्य सुमनसो देवा विबुधा इति एते च कार्यो अमः नेनुस्वल्य कुरि
कुंजराः कारिवेष्टाः वंदारकनागकुंजरैः पूज्यमानमिति समासः रक्षोदुरिताः बहूनामपि पुनरता भासेल द्युते इत्युक्तं नेजसोधामान्यापयात्तेजस्विनस्तेषाम
हउत्सवः दृढः स्वामी हरिः ईशः श्रियमुर्जयनशीलः ॥ इतिकाव्यप्रकाशसंकेते नवमउल्लासः श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरवे नमः अर्थालंकारा
निति वक्तुमवशिष्टं दृष्टान्त उपमीयते सदृशीक्रियते येनोत्कृष्टगुणेन तदुपमानं चंद्रादि उपमीयते यदपकृष्टगुणं तदुपमेयं उपमानस्य चंद्रादेर्विशेषलोपमानयो
विशेषरूपतयावाचस्थापकः भेदेनालंकारबीजभूतत्वात्प्रथममुपमालक्षणं कार्यकारणमिति आयुर्घनमिव स्वमायादिवत् साधारणेति मनोज्ञत्वादिकः भेदे
वेति अभिधा व्यापारेण घटीवदिति यथा वा इत्येव उत्तरत्र दर्शयिष्यते न हि भेदेऽपि यथा शब्दतं संबंधमभिधत्ते तथैवात्र यथावादिरुपमानोपमेययोरेकतरस्मि
न्वाच्यविश्रान्तः श्रौतेन रूपेण यथाधारमुपमानोपमेयभावं द्योतयतीति श्रौती समासे वसाम्यं साधारणो धर्मः तुल्यतादि व्यंग्यमाह एवं तेन तुल्यमिति चंद्रेण
तुल्यं मुखं तत्तुल्यमिति तच्चंद्रबिंबं तुल्यं मुखस्य इदमिति मुखं तच्चेति चंद्रबिंबं उभयत्रेति उपमाने उपमेये च वाक्ये समासगा तद्धितगा चेति श्रौती त्रेधा एवमार्थी
पि एवं पूर्णा षड्विधा समासगेति श्रौतिवाक्ये पूर्णोपमायाः शोत्या कुद्रा स्वप्रेयोति तद्धिते पूर्णा आर्थी यथा दुग्धोऽमृतसादिमुजंगः कामुकः अंगदरतं सूर्यः
यत्रालंकाराणां स्वतः तद्गुणप्रकारादि संश्लेषतामात्रकार्ये यद्यव्यभिचारमयैवागमिनतदा तेन सहोपमादीनां संकरसंसृष्टिपातमिति केवलततयेषां विषयो नावसे
तनदिति सर्वस्फुरत्तेरतसादिरर्थ लक्ष्या तंकारांतर मिति नपुंसकमनपुंसके नेति नपुंसके वशेषः प्रकृत्यर्थरसादि गुणीभूत व्यंग्ये महीते इत्य स्फुटत्वं त्र
त्वाले इतीस्पर्शपिदेन छवनितं अलंकारादनि केवलोपमालंकाराः लुप्तोपमालाहः ॥ तद्धितेपि पूर्णोपमावत् वाक्ये श्रौती लुप्तोपमा यथा धन्वेति अत्राह दक
लक्षणस्य साधारणधर्मस्यानुपादानाल्लोपे सत्युपमा कार्णोयाद्युपमेयं प्रमत्तयुपमानं यथाशब्दो वतीति वाक्ये आर्थी लुप्ता यथा प्रासवेति सलां
न उपमानं प्रभुत्वमेयः यथास्ततानः श्रूरः सत्यासार्थीति क्रूरत्वादिधर्मस्यानुपादानात् लुप्तोपमा यथा सर्वशब्दस्त्वादार्थी समासे लुप्तार्थी यथा ग्रामस्ते
नमाधुर्यलक्षण समानतेशधर्मलोपाद्युक्तार्थी लुप्तोपमा यथा यथा ॥ विषवत्स्यमिति मनोरथकस्यं विषसदृश इत्यर्थः तत्तुल्यमेवेति तत्सदृश सदृशो
यकेत्यवादीनां स्मरणात् उपमायाः एवं तद्धितलुप्ता इति [illegible] तेः कारयालदति अत्र तदा लुप्तोपमा

४५

इवेन नित्यसमासात्समासगा इवशब्दा इवौती वाचेचउपमान लोपे लुप्ता यथा सप्रसेति: सकलकरणपरिवीतिप्रामणी वितरणं मसरसकाव्यस्यइष्यते अथवानप्रु
यते सइरामंत्रोपिमात्रेण सरसकाव्यस्य सरसमि: इयाणां पानिदृष्टिः पदं नोपलभ्यते नवावाक्य यतेइत्यर्थः अत्र सदृशमिति सामान्येनोक्तं विशेषणानाहिरो वर्णनीले
पिधाना सुप्तोपमागता सकलवाक्यार्थगतत्वाद्वाक्यगा प्रसितेति अत्रोपमानोपमेययपदयोरेकपदानुप्रवेशः सुवंत्र तु षष्ठ्यादि दृष्टिदृति विशेषात्तु नतदाहरणं अतः
पुरइवाचरति अतः पुरीयति अधिकरणाच्चेति वक्तव्य मिति चिन्कापुरीकयमाचरणमत्र साधारणो धर्मः सवितेति विधवति वैधुरिकाचरति छिपिसंती धर्मव
लाचे यथा भिक्षुरिवाचरति सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबित्येकइत्याचाने छिप अत्राचाररूपस्य धर्मस्य लोपः धर्मे वयाश्लेपिसमासगा परिपंथिइति अत्रोपमि
तं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगेइति राजकुंजरइवेति उपमानसमासे कुंजरधर्मस्योपमावाचकस्येवस्य च लोपः ठंठलेति यदिभ्रमनामिच्यानि केरककलिताति के
तवववनानि मालतीकुसुमसदृशेभ्रमर भ्रमन्न प्राप्स्यसि यद्यपितेनतुल्यादिस्याद्दो तुल्यादिपदानामुपमेयरवं विप्रातिपदिनुतं तथाहि कुसुमेनसइत्तमि
ति सदृशशब्दाभिधेयस्योत्कृष्टतरगुणत्वेनाप्राप्यताप्रतिपादनादुपमानत्वेवसानयातं तस्यचसाक्षादनिर्देशादुपमानस्यैव लोपः मालतीकुसुम
सदृशमन्यदुत्कृष्टतरं कुसुमं नास्तीति कुसुममुपमेयं उत्कृष्टतरत्वरूपधर्मस्यानादिकमुपमानस्य लोपः इवोपमेयलोपेक्वचिद्यथा अरातीति सदृशायु
धमिवात्मानमाचरति उपमानादाचारे क्यच् उपमेयस्यात्मन उपमावाचकस्येवस्य च लोपः आचारस्तु समानोधर्म इति यतः कवचावातसाद मिहितः
मृगाक्ष्य नयने इति प्रथमंतु त्युत्पत्तिः ततोमृगनयने इव नयने यस्याइति सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्चेति समासः अत्रोपमावाचकस्येवस्य साधा
रधर्मस्य नयनशब्दस्य च लोपः पशानुगशब्दस्वलत्वेण्यानयनवति सदामृगरवनयने यस्याइति रूपकसमासस्येष्टविषयोनत्वस्योपमासमासस्येति
ना त्रिलोप्या नमुपमायासौ लोपि भिन्नाइत्याशंक्याह प्रत्रसप्तम्ये त्यादि अपरमत माह मृगनयने इव मृगनयने यत्तु यन यनेयस्याः अत्रगुणद्योतकोपमानशब्दा
नां त्रयाणां लोपः सप्तम्युपमान पूर्वस्येत्यादिनाहि प्रकरणेनपदुत्तरपदं लुप्यते तर्दठिकान्तइत्यादाविव सर्वत्र प्रथमोन्त्यादिन समासस्यमेव समासस नियोग
नोत्तरपदलोपविधानात् इदानीं तत्स्यैवोत्तरपदत्वात् वहुव्रीहिते तुशब्दे हिते द्वितीयस्योत्तरपदस्य निवृत्तस्योपमेयभूतस्यलोपः यदातु मृगशब्द एवलक्ष
णया मृगनयनवृत्तिस्तदामृगरवेननयने यस्याइत्युपमुपमुवैवरूपकसमासस्यैव विषयो नत्वस्योपमासमासस्येति नाशितस्यानमुपमापाकिलोपिन्याः अतर
वोक्तं यदेति उपमेयेनोपमानधुरां धिर उदैनकरस्तात्सन्ना वयमा उपमानेयोपमेयतापादनं उपमेयोपमा सिद्धेयत्तसंदेहोयदि संभ्रमामानस्यपदिस्थिताद
न्तरकालंभेदःप्रतिपादितःस्यात् नवाप्युदेशेवतत्स्य विच्छित्त्याप्रतिपादितत्वात् प्राशंक्याहे त्यस्या क्षीमाह सम्भातलोपा विनि तदासमासगेतिप्रयोगः केचि
त्वयः मूलोकः इत्यादौ कुराचासेपमेयतीत्ताधर्मस्येवादीनां च लोपे त्रिलोपवती मुपमामाहुस्तत्तायुक्तं मिन्याह रूपस्यसादि मन्मलाविति म्लानत्वलक्षण
एकाक्तिनेवासाधारणो धर्मः इयमुपमामालारूपा मन्मलावितिवियोगरूपेणविषादेननूसिन्नेति साधारणोधर्मे मालोपमेति तदुदाहृत्य तावूर्वदिति मालो
पमावत् विमलेति प्रत्रविमलत्वं लक्षणः साधारणोधर्म एक एव मधुरेति अत्रमधुरत्वस्थिरत्वेकोधर्मः रसनोपमेति तदुदाहृत्य तत्प्रोत्प्रेक्षाया उपापत्रेषु मितियः
इः प्रचेतनायापदलत्त्यामसंभवतप्रहृदीरभ्युगः संभावितः सिद्धरूपत्वेविसाप्यधर्मतावस्यगुणत्वं लिंपतीति अत्रप्रस्तुतमुपमेयं व्यापनादि अत्र
प्रकृतं पालोपनादिरूपत्वपासंभावितं मेदोत्ता वितिमेदोव्यायतेज्योधर्मः निश्चयगर्भस्योग्रः अप्याशीतितु किमादि शब्दा वितर्कार्थसंदेहवाचकाः यत्र निश्च
यरवपर्यवसानं सप्रोद्रः पःसंशयोपक्रमो निश्चयगर्भः संशयोपर्यवसाने तन्निश्चय ... यत्र संशयोपक्रमे निश्चये पर्यवसानं मेदोन्तो निश्चयान्तो॥

इन्दुरिति तदनुक्तावपि भेदस्यानुक्तौ भ्रान्तिसंदेहः स्यादिति उर्वशी दृष्टेति न पुरूरवस्येयमुक्तिः । अनपह्नुतेति अनयोर्बहुतमभेदत्वेनातिशयोक्तेरभिधानात् आरोपि-
तधर्म एव तस्यत्र सिद्धतरत्वेनानुकूल्यात् वक्तव्यत्वमिति तेऽनुरोपितो आरोपित इति दृष्टव्यं समस्तविषयस्य रूपकस्योदाहरणं ज्योत्स्नेति आरोपितवि-
षया ज्योत्स्नादयः आरोप्यमाणाः भस्मादयः तारकास्थीनि । एकं पादत्रयमिति समस्तवस्तुविषयस्योदाहरणमित्यर्थः तच्च नास्य च्छले तस्य चा-
पह्नुतिः पादत्रयमित्युक्तं ननु ज्योत्स्नाभस्मादीनां रूपकसमासो वोपमितसमासो वेति संदेहे संदेहसंकर एव नत्वेकरूपकमित्याशंक्याह अतएव नेति का-
पालिकया वास्तवो नद्धीनरसिकत्वरूपो धर्मो रात्रावारोप्यते यदि रात्रावपि वास्तवरूपं स्यादुपमितसमासो विसंभाव्यते न चैतथाऽतोऽत्रैव कापालिकी-
ति रूपकपरिग्रहे साधकं । यस्य चरणेन पुरे कुर्वती मंडलायतां । रथसम्मुखरथापि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना सा जयति नयत्र तस्यैव रूपा-
मपि तु तदंगस्यापि अंगमत्रोपकरणमात्रं न त्वारंभमेव लक्ष्यात्मा विप्रसंगात् सिंगादिति निर्णीतं तदपास्तमहितमंगमवयवं यस्य तत् प्रत्ययति प्रश-
करोति विकसतीहमिति मधुपोलुप सततपूर्वीकार कितित्या येन द्वितीया प्रेमलतिकामिति अत्र लतान्वयव प्रांशिकमितः ननु लताया अवयवाः पत्रादय-
इति केवलावयवानिरूपणात् मुख्यरूपकं सांगं यदिति यथा नदीजले लोलतरंगीली भवत्येवं सौंदर्यमिति यथा काश्चित्सामरोन वशीक्रियते तथा कांतिस्त-
या कांतिस्तया वशी क्रियते इत्यर्थः अत्र मधुपायारस्यया रूपणं निरवयवं त्व एकस्यां द्विधा याभ्यारोप एव यथा महो तरंगिण्यादय आरोपितादि इति माला-
सहशात्वान्मालारूपकं रहांतिरहस्यानि नियतेति यः पद्मपहंसादेरारोपः नियतस्य निर्विशेषस्यानुगुणस्य सरोवरादेरारोपणे उपायो यस्य स नियतारो-
पणोपायः श्लिष्टशब्दनिबंधन परस्परितोदय विद्ध इति संकोचेति प्रभावोद्धकोशतावदु गीतिप्राकारख पो गौरी चंदद्वतः प्रतापगीः श्रीमो श्रीप्रसने:
साहृश्योन्वयः स एव संकेशः बोधः न वेणुः एवमिति यथा विलसत्कमलनारीमित्रनीलालुब्धसंगान्वाधिवसतिसदयः रुपमाधः सतानि ननु जलति तक-
लापवर्तते यो मधुरे कितरवुमुकुमारोऽवलस्य चंद्रिकायंबः यथोक्ते इदंते केनोतमित्यादि एवं रूपतेति प्रायः श्लेषे पुनरनेकाभासे च संकरालंकारे च कुंज-
रेति अत्रापि कुंजरवारिधि चंडमहो मंदरशायारोपणमिति कप्रालानसेतुसूर्यादि सागरादीनामारोपः मानसशब्द वदेक एव शब्दो बोभयार्थो नास्ती-
तिनेदमाल्कि परंपरितं श्लिष्टं यथा अलौकिकेति पारंपरितमपि श्लिष्टे च वाचके श्लिष्टं भवति वंशोन्वयो वेणुवंशोचरत्वं भवति इति वंशशब्दस्यो-
भयार्थवाचित्वात् श्लिष्टत्वं अत्रान्वयवाचि वंशस्य वेणुरूपवंशत्वारोपः परस्परारोपत्वारोपणोपायः आक्लिष्टं शुद्धं परंपरितं यथा ति-
रवधीति अत्र लोकानां वलित्वारोपः परस्पर विलोः कर्तृत्वारोपणे उपायः राकार्थे ... ततोऽथा उत्पततीति गजसतंबंधिन्या लीलया वस्त्रतरभूते
नगादृणां वहनसंभव लीलासहृशी लीलामधुगमयतीति अत्र यादौ ... तोयपद विश्रांतिः तत्सहृशीमिति गजलीलासहृशी अत्र बहूतेष्वि-
पलाणीय संभव इत्यत्र संबंधी निदर्शनामाह स्वस्वेति स्वं पतनलक्षणा कार्यस्वभावः स्वहेतुः पतनक्रियाकरणभूतमधुव्रतपदप्राप्तिलक्षणां कार्यकारणभावलक्षण संबंधस्तस्योक्तिः
तयोः स्वस्वहेत्वोः कार्यकारणयोर्योग्यतया स्वहेतुः पतनक्रियाकरणभूतमधुव्रतपदप्राप्तिलक्षणां कार्यकारणभावलक्षण ... पतनलक्षणस्य स्वस्य
उक्तं क्रियया लेखा प्रत्युक्तं तत्पदप्राप्तिरूपहेतोः

२१

च योन्वयः कार्यकारणभावलक्षणः संबंधस्तस्योक्तिः अमेयोन्नतपदप्राप्तिरुपस्याविलंघो यतनपरिणामरूपकारणकार्ययोरन्वये लोपमानोपमेयभा

वस्यासंबंधे तस्य हस्तसंबंधो निदर्शना योलघुः सपदमवाप्यपतेदिति संबंधः पोरवरः स्फोटकार्यं प्रवृत्तो प्रसरत्तनकारणोक्तौ यथा यातइति हरितेने

तिहासेन तवगमनानंतरमेव मम मरणं भविष्यतीति सूचितं राजपुत्रकः कश्चिद्दुत्कृष्टजातिशालीभूकः कार्यं हि तत्रेति पुरुषवत्तां नरूपं एतदिति

तस्य पुरुषस्येत किंस्य ज्ञाज्ञां यस्त जडो मुखोहृदयाभिलाषौ वक्ष्यमलिनीं पक्षे वा स्मरणः कथं तुल्यगामि स्थामेति अस्मादप्यपदत्विस्य तु शानैरादी

असमाने न त्रांयत्वेन लघुश्रीयायाः प्रतिलप्तिनिसत्यर्थं मुख्यामगति कट्टीयगतइत्यंतः मुखानुदिवनलिङ्गति मुख्यादिति लोकप्रसिद्धा मुख्यमत्रा हुतिः

अपक्षितश्रियं चैतदपादानं जात्यावेस्कामेत चरी शरत्पतरं जातेनित्यर्थः प्रतियानुनंतो धारोधनं दोषमदति विशेषपदस्या विश्लेषता विष्णु

नानरकासुरेहतेकोपितन्मं त्रीतरकासुर मित्रं प्रत्याह मुहृदिति समासोक्तिः इति समानविशेषणत्वं लाहदेवि प्रतीयमानेनाविवेकेन चिह्नमि

णतुगुणत्वं पुंस्त्वं पुरुषस्य भावः तस्य वचारदत्त्वं च अत्र पुंस्त्वादित्यादिविशेषणानां तथा पुरुषो नाम लक्ष्यमस्य विशेषस्या विश्लिष्टत्वमिति

श्रावणभत्वं तथा पुंस्त्वादिति तत्पुरुषशब्दोंतानुल्याप्रसक्ता तुल्यस्य श्रीलक्ष्मवज्ञांतस्यप्रतीतिः अधःपातालां निष्कामनिश्च प्रत्ययेन या

ख्याति मितेनेन महान विचित्योपि पुरुषोत्तमो विष्णुः तत्तुल्यस्य एवं नरान्वयो मिथ्यापापएकत्रनिवेशितत्वात् नापि विशेष्यपदस्य श्लिष्टत्वे

विपादशाक्तिमूलध्वनिभविषद्यांतस्यात्रावाच्यत्वात् तस्य चात्र सौतत्वात् प्रकृतार्थमुखेन प्रजाप्रसक्तौ धौ विशेष्यद्वारेण गम्यते सत

स्य ध्वनेविषयइत्युक्तं सत्युत पवदितमेवात्रवाच्यं प्रतीतिं च तमुख्येन येन नार्थप्रतीयतेः ततः शब्दशक्तमुद्भवयायमितिचेन्न तस्य वाच्य

त्वाभावात् न च पुरुष नयस्यापि पुरुषस्य सत्वेन एवाक्षिप्तानि विश्यममूर्तमाविष्यमाणस्य तस्य तदाचं त्वाव प्रतीतम विशर्द्धं गुणरूप

त्वादिति प्रसक्ततप्रशंसैवेषा यानादीति अत्र वंइलतत्त्वं विशेष्यपदं नाक्षिप्तं अभ्युदितेनेत्यादि विशेषणानि श्लिष्टानि इति तुल्यवंद्रतीलव

ता तौं दृष्टे शेषणाना साम्यवशेन तीरं विभवपुरुषप्रतीतिरिति समासोक्तिरेव भक्ति पादाः रक्ष्मयः पापेचरणोच मेउपधामनशीलतेजसत्वं मूर्धस्य

दत्त्वं च आदायेति अत्र शरत्तजलनिधिना अन्या योपार्जितस्य तस्याप्रामनस्य तुल्यस्य पुरुषस्य प्रतीतिः अप्रस्तुतीति अत्रायथाविसा

दृश्यर्थेन कोपि पुरुष पदभ्यरूपा निष्पत्ते न पापद प्रसक्तेन स्या तेषु दत्तांत स्यैरचम त्कारकारित्वं अर्हा इतिपरर्थ कल्पः समर्थः श्लाहो दमः क

स्मीरेषु कुमारोदइति प्रसिद्धः स्तना विपरीयो निहृणष्टिद्रन्नि प्रेमुग्धत्वं चापलस मयो तत्व प्रत्ययमपि मदनांगदीति अंतः प्रस्पनूरतं संबंध

श्रुंउतं हि न हस्तत्वं च वादनाः करोति बिबेधम् कर्णेचापलं हेतुविति निश्चपि तु त्ना यमानत्व सेवने हेतुः अथवा सानंभेदः भेदः प्रकृतस्योपमेय

स्य परतो पमानेन प्रसक्तनस्य विद्याभ्यासांत्यत्वमभेदे भेदः अन्यत्वं भात्वमपि काविवर्तनिद्वापरसामसांकेयदीक्षा मासाप्रजापतेरे

वैवनमवाति इपाभ्यायो षितारे सोमपरिस्रावकायामिति अत्र रुद्धिमानि ककलंकत्वं विहितसंभवद्विकाविनाभवत्रूपत्योतव्याक्षेपस्य कल

कीर्त्तनसंबंधेप्य कलंकमेनपनेनासंबंधउक्तः अवस्थायां शरीर कलंकस्य विलम्बपाक्त्वाद्वेषमाधिवद्वयाकरमिन्न पूजाभावाद्धस्य वाधित्यानलक्षणस्य वास्वस्य प

पश्चात्सज्जावाद्वस्राभाधेयत्वात् तत्सत्त्वस्य पश्चात्सज्जावादिति कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययः अत्र परिवारत्वं परभोगयोग्यत्वं च साधारणो धर्मः य
दीति अत्राविषयादित्येवेति प्रस्तुतमुपमेयं पूर्वपादद्वयोक्तमप्रस्तुतमुपमानभूतं द्वावप्यनुयायिनेत्याक रिक्किका प्रापराणिकाम्पानुपमानोपमेयभावग
तिरित्यर्थः एवमिति यथा व्यतिरेके तत्र हि स्वकस्य वस्तुनोऽन्यो व्यतिरेकमानत्वात्तेरेकत्ता यथा गुरुखं नर्विष दृष्ट्वा हरिश्चन्द्र विभो विद्युतर्षः इति चन्द्रयासि दृ
स्सहकरत्वापितम्: कदाचिदूपितमिसाधारणधर्मादीनां साधारणधर्माणामुपमेयसाधारणधर्माणां प्रतिबिंबत्वेन निर्यत्वनिष्ठत्वेयं कथं साधारणधर्मते
तिचेन्न वक्तत्वो हि तेषां धर्माणामभेदं इति साधारणतापादनान्तरेण प्रतिपादितत्वात् तु प्रतिबिम्बत्वे इति नास्ति कश्चिद्विरोधः धर्मादिना विना इति आदिना उप
मानोपमेययोर्ग्रहः विधाय तात्पर्या विनाऽपि तां अत्रेत्यादि त्वस्य हि मोह इव निसप्तोपमेयभावः तथा न तस्याः कुमुदिन्याश्चोपमानोपमेयभावात् इत्युपमानो
पमानयोरपि वस्तुतो बिंबप्रतिबिंबभावः न केवलमेतयोस्तथापि विविधविशेषणत्वमस्य क्रियारूपस्य साधारणधर्मस्य साधारण्येऽपि बिंबत्वे विकसतीति
क्रियारूपो विकासलक्षणः साधारणधर्म उक्तः सैवेति स एव इति धर्मस्य सरूपत्वे यथा किं वणेति लपणानां धनं नागानां फणामणिः केसरा सिंहानां
कुलबालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्ते अमृतानां अत्र स्पर्शक्रियालक्षणः समानो धर्म एकरूप एव सर्वत्रापि विद्यते संकुचति वेल्लति गन्तुमिच्छति विवलति कंपते
निमिषति निर्याति निर्यां लयति तिर्यक् सकटाक्षमन्तर्दिति अव्यक्तो पादं करोति अत्रापि द्योतीत्यादिषु बहुषु क्रियासु बहुषु क्रियासु बहुल लक्षणस्य कर्मलक्ष
णस्य कलिकारकस्य सद्बुद्धिः आश्रमिति प्रस्तुता प्रकृता समानधर्मसंबन्धमिति लक्षणं संग्रामेति अत्र क्रियारूपः समासादनलक्षणः समानो धर्मो बहुरूपविव
द्धः चापाकृष्टशरलक्षणमुत्तरं प्रेमोत्कर्षजनकं प्राकरणिकानामेव सकृत्कर्मो यथा पांडुरिति अत्र सर्वेषामेव वर्णनीयाप्राकरणिकानामेव द्वयं त्याचे त
लक्षणः क्रियारूप एक एव साधारणो धर्म उपनिबद्ध तेपरिपूर्णत्वे वदनमिह हृदयमित्यावगच्छत्वं कुमुदेति अत्र कुमुदादीनामप्राकरणिकानां का प्र
वितुनकापीति निन्दालक्षणो गुणरूपः साधारणो धर्म एकरूप उपनिबद्धः अप्रस्तुतानाम प्राकरणिकानां प्रतिहतमिति हननक्रियालक्षणः समानो
धर्म एकरूप उपनिबद्धः अतादृक्तितस्माकस्यादेवेति इव वा यथेत्यादि रूपिता द्वार्थविहितवतिरूपेणाप्राधिनेति तुल्यादिना तुल्यार्थविहितं वतिना वा श्ले
षोऽपीति यद्यपि श्लेषोपकृतत्वे व्यतिरेकस्यापि संभावसंकरत्वं तथापीह विषये श्लेषव्यतिरेकद्वयोर्बाधप्रसिद्धेर्न तु संकर इति तत तत्र तु सरणार्थमेव च प
भेदे मतिरेकप्रकारतया व्यवस्थाप्यते औपम्ये इति इवाद्यनुपादाना द्यन्येहेतुद्वयोक्तौ शब्दौपम्ये व्यतिरेकोदाहरणान्तरमितैति उपमानोपमेयगतनिक
र्षनिर्वाहे त्वोर्हयोः शक्ताव्याकृति औपम्ये व्यतिरेकोदाहरणमिति उपमानोपमेयगतोत्कर्षापकर्षहेत्वोरुक्तौ शाब्दौपम्ये श्लेषे यथा जितेति उपमेयगतो
त्कर्षहेत्वोरेकस्यैवानुक्तौ शाब्दौपम्ये श्लेषो यथा इति चपंतीमध्यं उपमानोपमेयगतापकर्षोत्कर्षहेतुद्वयोरप्युक्तावर्थौपम्ये श्लेषोदाहरणं अपवेडोती अन्य
दत्रयं स्वयमभ्यूह्यं गुणशब्दः श्लिष्ट इति ततः परं आखंडमंडलः श्रीमान्पश्यपेष पृथिवीपतिः न निशाकरवज्जातु कालकेवल्यमागतः अत्र तुल्यार्थे
वतिः कलाधरः श्लिष्ट इति पाठः ननो मैत्यो दितैदिकः श्लोकस्तद्दृष्टांतोदाहरणात्रोपमा भास्कोतीति च श्लिष्ट इति पाठः तस्य च श्लिष्टत्वं भास्वरत्वस्य च स
मासगताया शब्दत्वस्य प्रतिपादनात् उपमेयोपमानगतोत्कर्षापकर्षहेत्वोरुक्ता वाच्यौपम्ये उदाहरणं स्वच्छेति अत्रोपमानरूपमधुगतन्तरमाहर

हृद्य ३

२२ ले तन्निलदत्तलापकर्षहेतुर्नोक्तः तथोपमेयरूपाननगतत्वस्माहरलोप्यासक्तिलक्षणोक्ता हेतु इति नोक्तम् तद्द्वयोरप्युक्तिः अत्र नन विषये स्वकृतागुणेन
निर्मितकान्तीगुलेन मधुविवेकप्रकलुषतागुणेन च विंबप्रभावादिवीफलवद्धरोधस्यानीतस्य बिंबस्वविंबीकृतस्य प्रभांकान्तिं धारयती तमधुपदहे उभय
त्राप्यकृत्रिमरागं निषेधइवेति ननु निषेधस्य [illegible] धानस्य निषेधमुखेन विशेषवक्तास्य योगात् अन्यत्र चोक्तं प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ति
२३ प्रदावेय व नक्ष्यामीति वक्ष्यमाणविषयस्यानेन पो प्रतीप सिद्धमिति [illegible] हि बधस्येन लक्षणं वक्ष्यमाण विषयावस्थान लक्षणं वक्ति कथनं निषेधात्मा लोपो दा
म इहेति प्रपञ्चेति किमविरूपताश्चिमूते निरूपमाणमिति प्रथयन्प्रविचारितका येरं भिली सामैयत्तो नमतीव्याति तस्यणः फलस्य कार्यस्य प्रकाशनं नैक
तेनाप्रतिपादितं ननु भवनेकारणमन्तरेणकार्योत्पत्तेरसंभवात् प्रसिद्धतरकारणानुपलब्धो तत्कार्योत्पत्ते रहेतुकेति निबिध्यते तावन्मात्रस्य लक्षणत्वादि
भावनायाः अस्यां च न विरोधरूपत्वं विरोधेद्वयोरपि परस्परमभावात् अत्र नु कार्योत्पत्तिविवकारणप्रतिषेधो वाध्यमानाप्रतीयमाना ननु विपर्ययेणापि वाधः
कारणप्रतिषेधस्य विवाधः प्रतीयमानो विसद्यापेक्षः तद्विशेषो व्यत्यासेन यथा द्वीयसीत विभावना प्रयोजयति भवतु वाध्यापि सामान्ये न कस्यां बाधः
तथापि न विरोधरूपत्वं हेतुफलभावं विशेषमात्रे प्रवर्तनादस्या तदपवादत्वानुक्रियायाद् इति कारणमभूतायाः प्रतिषेधेऽभावे अत्रापि प्रतिद्वंका स्यां
वस्त्वे लोक्तीति विरोधपरिहारः विरोधो लिङ्गिति अतैलप्पुराः सुरतप्रदीपाः इत्यादि तु रूपकप्राये न एव पर्यवसितो लिङ्गनाणाम् अप्रयो जयति निर्देति अत्र
च तैलनाभावस्य [illegible] मन्वयान्यथाः निशादिनिर्वाणादिनि कारणानि सत्त्वेष्वपि [illegible] वह्लिभानुरत्ति प्रभमति निमित्तं नोक्तं कपूर इव प्रकार्यं विपर्यय
चात्रोक्तं विभिन्ने तस्य कइति अत्र निमित्तम चिन्त्यमेव यत तोत्पत्तेचरात् एकत्रियेति अत्र सौर्य [illegible] विनयलीलानां वर्णनीयत्वे उद्दिष्टानां यथासंख्यं दृष्टा
नित्यादीनामनुनिर्देशः कृत इत्यन्वेनेति विशेषेण सामान्येन वा वैधर्म्येण साम्याभावस्य विरोधेन समर्थने अत्र असंजात इति एकस्य भाग्यहत नमप
रसामुस्वभावाद इति वैधर्म्य [illegible] कलोत्तीति गत्यपोवलीवदोमले वलास्त संजितं युगं पातयति सगली अथ वाक्यमीत्यणपि तोऽन्यन्त मस्तो सोम
ली मुख्यानामिति अत्र सिद्धे विहेतु नामियोग सहेतुको सो न सिद्ध इति तत्सिद्धये ऽर्थान्तरन्यासः चतुर्भिर्जातिगुणक्रियाद्रव्यैः त्रिभिर्गुणक्रियाद्रव्यैः द्वाभ्यां
मिति क्रियया द्रव्येण च पातीव जैत्रवलं जयः सैन्यं च प्रभिन्नवन्तीनां त्यादिजाते हिन्ल जात्या सह विरोधः वियोगसङ्गवोरिह विरोधपरिहारः जातिर्गुणवि
रोधो यथा गिरय इति [illegible] वन्नतंजवः सैन्यं च गंभीरोऽनावलनायः अस्य [illegible] अत्र निरिता द्विजातीनामनुरक्ततापि गुणैः सह विरोधः क्रि
यया विरोधः धाराधरः स्य [illegible] अनुरज्यते इत्यनुरागः रुधिरसंत्यक्तश्च स्नेहं दधिराईति अत्र पांसुत्वजाते र्मण्डनमिव क्रियया सह विरोधः शत्रुभा
वात्र विरोधपरिहारे इत्यजनोति इह पापस्त्वे जाते ज्ञनाद्दिन्न द्रव्येणा सह विरोधः दानववनाथार्थ तु तथाकर रूप विरोधपरिहारः गुणस्य गुणेन यथा सत
तेति अत्र काविन्यसौ कुमार्ययोर्विरोधः राजप्रसादे विरोधपरिहारे येषां लक्षणिति केषांचान्यगुणस्य दहना क्रियया दु [illegible] तत्परिहारे कौंचादीति अत्र
इह इत्यत्र लक्षणस्य गुणस्य भोजदलस्वरूपद्रव्यरूपेण भार्गवअस्त्रत्वाति तत्त्वपरिहारे प्रतिज्ञातः सहस्रः पातच्छेदेन अत्र जडकरणमावकरण [illegible] योः
क्रिययोः वक्रसौंदर्यप्राप्तिपर्यवसानं तत्परिहारे जडयति शीतलयति व्यामोहयति च कश्चिदिह प्रभेदः क्रीब यथा देवसमासादितप्रभावः क्लेशात्मक

एव ततः [illegible]वेणंसहास्य संकरस्य संक्रान्तकार्यो भेदाभावात् एवमन्यत्रापि परीक्ष्यं अयमितिपान क्रियापाजलधिदृप्ये एतमुनिप्रभावस्तत्परिहारे समर्थ इति अ
त्रेगंगाकालिंदीरूपद्वयोः गजसैन्यबाजरूपं तत्परिहारे दिग्योवाल [illegible] स्त्वहिंसया स्वभावो । तिर्यथा धूलीधूसरजनको राज्यस्थिति स्खलाकान्ति मे कन्यकाः स्तनम्
स्ववाद्याविकाराः कौञ्जलि सुनि मेदिङ्गी दाद्यापितोरादीप्तस्य प्रियस्थिरेत्याद्दनाद्यादेशः प्रोथोष्ठ्यस्य मुखाग्रं तुण्डमुखं आजेनेति नतु परमार्थतः हिंसेति
अत्र निंदा स्त्विव निर्लज्जत्वाद् लिंहंचाच्यं त्वत्सदृपो न्वोजो वि दालानात्तिभिस्त्र नोपर्धसानं सहदियस्त नेशाजिदीप्तिः स्यात्सदण्डः सहस्र [illegible] वक्त्रयोर्वाधि
धारागतांश त्वदृग्भागवियोगे तस्यात्र दुर्जन शीलस्य पाः सहचेतनुलतया दुर्विलाजीविलासात्र नदिव सनिशामणि वलयतनु लताग्रमत्तीनां नतीयं तत्त्वेनाऽ
लभावादु पमानेयं स्यात्सवाधाधारा जो विनानां चौ पमेयत्वं प्राधान्यात् अस्तन् प्रणेयत्वं दतरः समरूपो भवेत् अलंकारे इति अनेनपरिहृत्तिशाद्योत्र क्रिया
मेत्रं अभिधत्ते दुर्निरांकां निराकुरोति विप्रलंभोत्रां निरस्याधोवा उत्तवेन हृविहरूपेण न्यूनस्यैव्यास्य धप्रादिकस्य पतिवर्तनोद् द्विकपदिविधिः न्यूनेनेति ॥
न्यूनानुलोम प्रतिहार स्याकारेणत्तस्य एव संधानात् परस्परपरिवर्तना न्यूनपारिशेषिः श्रावो दृष्टि अत्रापमभिप्राय स्वभावेनैव नीलयो स्तवकोत्र नयोः किं मंज
नेन तिप्रांजनेन चाम् प्रतिभासेते इत्यर्थः तथा तु नीरपि भूषणाना भावे पिन ज्ञायते इति सारा मापरं यथं पुष्पाति अतो भूषणमपि नधारणीयमिति वपुः प्रादुर्भावादि ति ।
अत्रानुमानस्यांगेपि न तेनतत्त्वाच्यं वीभत्सस्य हेतोः तेस्यवि व्यवहारभयो रविभिन्नदेशत्वाभावात् अनुमानेहु हेतो मुख्याप कृतस्योपकारत्वे किंचिन्मुक्तं
गां मिसंकरः वक्रेहेतुलक्षण मत्रास्त्वात्पेन्नाव दृशिसंधाय हेतोरिह सुदाहृतं प्राण विन्यस्याववस्ताः वाच्येति वाच्यं यथा घोक्तं अभिधेयवाच कः प्रयाम तेनेति
अर्थ्यसमर्थितत्वानां भावपृथक्त्वेति का पीयुप विवेचद्वारोण पतिमिति हयपीवं शब्देनेति निवास प्रतिपत्तिरिति भंग्यंतर रचितेः शब्देनच्यते तद् वेति पदीय
त्वाद् तुभावस्यतदाकारतयेव तस्योत्पत्तेः यथा निमि विधिनिषेधरूपात्मक प्रकारेणाह वे इतिनिश्चितत्वेन ज्ञानेन गृहीतेसति [illegible]स्य इति सविकल्पक
ज्ञानेन ग्रहणं हृष्यमिति निर्विकल्पक ग्रहणं विकल्पयन्ति इति सतदेव यत्वादनुभावस्यात तदाकारतेव तस्योत्पत्तिः सविकल्पेन गृह्णाति प्रसिद्धेति निर्णयस्य
वस्तुनो भेदस्य वर्णयोरभावात् तोहविकल्पस्यैव व्यापारः सहिभिन्नमपिव स्तुनोः अनल्पं स्वल्पद् इति एवं भिन्नमपि पदार्थ ज्ञानमूपं गौरयमपि गोत्वे चांस
रजाति मुक्ताः केलीति अत्र समद्रिमत्तीभवनस्यैव वर्णिक विप्रतिभो रीतं महतांचेति उदाहरणत्रितालानामंगिभावविवक्षत्वं तर्गमावेनोपतिवद्यमानं चारित्तं चो
दानुमित्यर्थः नस्येहोशि त्वादिति अंगित्वे विनरसवदलंकारः अस्योदा नमपतह पयादत्वात् नन्विति इदन्ति यद्यपिसमाधेरपि वद्यमाणस्य नदास्वदेति
पाविस्तग्रहया दिव्यमर्थसंसाविशाना न्यस्यतुल्यकटत्व येवीपादानमाश्री यते नचनत्रैचास्तीति भिन्न एवाशोनयत्वामीति तद्रयोहि नेपान्यः सद् सतो
योगः इतिस प्रामादिनारूपांतरे सम्भावृ पृथगलक्षयन् विनाघुपानुमिति कारणांतरं एवय्यवेति हितौ तत्वंतरोपादानस्य ततः शोभनस्य सत्ता समुच्चीय
मानेनास्य योग्यत्वा कुलमिति अत्रमानि चैवनअलस्य शोभनस्य तुर्णादिकिः शोभनैः समुच्चयः दुर्यदि तत्र स्मरमार्गणानां दुर्विरस्य नाशस्तो भवानानां
दूरवर्तिता दुह्येजकत्वेन तादृशै रेवशोभनादिभिः समुच्चयः असतामिति नवबधुप्रसक्तेः मन्यथि सत्वे सर्वदामसस्य कूपनप्रसक्तेनैव तिरहितत्वाभावित
तत्वात् अत्रेतिशशिनः शोभन एव धूसरत्वेन योगः अत्र पाणिनः शोभनत्वं प्रसक्तिर्भार्यत्वम् अशोभनत्वं च धूसरत्वोत्पादात् एवं पदांतरा
णां शोभनानां पदां तरेण शोभमानेन योगो द्रष्टव्यः एवं चास्य सदसदूपस्य तादृशो नैवापलेन योगादिति सदसद्योगः शशिमि धूसरमिति च शोभना सो

सिति

मनत्यपुपद् ष्टितिं शक्येपालयां नदी रुलितु शोभनाशोभनस्यतादृशेनैसंयोगः कमलवनेषु तुषारः कृतविलासा हिमालिनी कुजरा रमणी घातीदुष्यति तं धा
तु लक्ष्मी यमीचे छितपदानि कमलवनस्यकस्यवु षा रस्य सदसद्यो ग्लाहेषैवत्त रुणी जेरया समुच्चयः ननु कमलवनानां सता नहला तुषारेण मेषां तुल्यकक्षता
विरहात् गुणो चाक्रियाचेति अत्रगुणस्य क्रियायाश्च युगपदुत्पत्ती मुदाहरति पिहनीयं कलुषं चता वा हीति घकस्मा स्मित पंकेरुसुंदरमथे चक्षुः पतितं च महीपतेः
तथा वपुषि प्रस्फुरमापदां कपटे इति गुणयोर्युगपदवस्थितौ यथा छिदलितेति अत्रचेलस्य वयो भिन्नाधार क्रियालम्भनचल लक्षणयोर्युगपदवस्थितिः॥
क्रिययोर्युगपदवस्थितौ यथा कलुषमिति अत्र कलुषत्व लक्षणस्य गुणस्य पतन लक्षणक्रियायाश्च युगपदवस्थितिः धुनोतीति अत्रएका धकरणे तेनधुनो
॥ ४ ॥ अथ समेकेति अत्रोपनतो भवितव्य मितिच क्रिययोर्युगपदवस्थितिः गुणक्रिययोर्यथा॥ ४ । ५॥ [illegible]नुत्ते चेति क्रिययोः समुच्चयः अत्रा[illegible]समुद्गल
योभिन्नदेशो तत्रसपाण पाताल्व साधुयाद्दलत्वलक्षणयोर्गुणयोः समुच्चयः न वाच्यमिति तद्देन हेतुकं अधिकरणे वा यस्मि गुणक्रिये चैककालमेव स्थित
उपजायेते देशे समुच्चयः स्यात्तदन्यो सातिति युगपदुक्तं तन्न वाच्यमित्याह धुनोतीत्याह एकामित्याधेयं अनेकस्मिन्नित्याधारे कमेरोणेति प्रतीकादनंतरं
मकस्यानेक स्मिन्यथा श्रोणी विंव स्तुपजति तनुतां सेवते मध्यभागः पद्भ्यांमुक्ता स्तरलगजयः संश्रिताः लोचनाभ्यां धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं तु वक्त्रं
कं त्वंगात्यालो गुणगिलितिमिरः कल्पितो यौवनेनेति पाठः आद्यार्थे चश्लोकस्योक्त अत्रैकस्या तरलतायाः एवं श्रोणी विवेतद्वत्तुमभ्यभागे इति
कमेण द्वितीयेवरतिः एकोऽनेकः क्रियते अधुनेतितेतत्तत्त्वमिति ततोऽभां प्रसहोदररत्नाहरणे हृदयमेकरसं विंधन्वे बिपात्राणां निवेशितं कुसुमचापेन तेषां
मिंदुपरमथवा कालिंदाममसु रारातोय सहेदररत्नं कौस्तुभं निवेशितं तु यं नैक रसं रसं पुनः कमेणोत्पादि प्रतीचामत्र अनेकैकस्य भवने तत्तः मधुरिम
कविरं वचः खलानाम मलतमहो प्रथमं प्रभुवन तिमप्यकथयातीमोहहेतुरंगमितिमिवहालाहलं विषतदेव अत्रानेकस्य तं हालाहलं चैकस्मिन्खलवचसि
भूतं अनेकस्यैकदाचारोपाचथा तदेहं नतभित्तिमंदिरमिदं लव्धावकाशं दिवः सारोत्तुंजरती न तंजिनः हिमपमेताधनाभाघला मृदुक्तोपसुलघ्रति
कुलमिदं संजातकंयोषिता यथ दिवसे स्त्रीनाय मियती भूयमि सम्पातेन तः अत्रानेकं गेहादि एकस्मिन्नद्वितीये दिवसे कृतं अत्रैकस्यैव हानोपादान
योरविवक्षितत्वा नपर्यायत्वमिति दिष्टपाठः अविवक्षितत्वादि ननभित्तिरिहस्य हानमेव विवक्षितं नोपादानं अन्वयव्यतिरेकेति पक्षधर्मत्वं पक्षेव्याय
वृत्तित्वं अन्वयः सपक्षे सर्वत्रैकदेशे वा सत्वं व्यतिरेको विपक्षाद्व्यावृत्तिः व्यापकस्याभिमत्वादेर्धाभिणि पक्षे पर्वतादावयोगव्यवच्छेदः भसंबंधाभावः
तेन पक्षे व्याप्यकरित्वं साधारधनं भिति प्रचितयपात्सवः प्रवकारसंचयेलहस्तः अत्रयोधितां धूम्या पारेणो वृपतत्र समरपुरोगामित्वे साध्ये साधनं
योनिहेतुरणोधर्मीतत्रै वसाधनसाधनोभयकृत्वमात्ति एतासनट्यर अदेशकारी तद्वितिमिति तद्देन लुदवितिं वस्तपरोहेतं यस्मिन्साध्यमुपन्य
स्यतद्धिपक्षीतंतदनुमानमिति साकृतेरिति विशेषणानां साकृतत्वं प्रत्यायमानार्थगर्भीकारः अतं एवप्रसन्नपदारब्धं वाच्यं नायं वनेतिवयः
प्रपंच प्रतीयमाना नाभास्ववाच्यो नुरचत्वात्परिकर इति साकूतं नाम प्रकृतेति कचित्प्रस्तुतस्निग्धं साम्यं यथा सदये वृक्षेमहाभुजः साहसोद्वेगम
यं व्रजेदिति अप्रकरणेन तासमे दृश्मी नचपालीसहरां वपुः मिवेति समुच्चयोपमायां कुचिद्प्रस्तुतन्निग्धं यथा कस्यांचितुल्यपोगिता यां कांचितदु
भयानिर्दिष्टयापानुत्वां तद्धोमात्ति प्रस्तुतस्यैव तदयात् सागमो विरोध[illegible]योगमयं नचन्देव चारूयो इत्यमितेत्याह प्रमाणं मतेत्याह

२४

अवगतं प्रतिपाद्येन ज्ञातं यस्य सो ह्यमानस्य वर्जनीयस्य । प्रायि चन्द्रितां शिवैर्दनुशिरं छिद्यमाणा एव या युवतीरेव कामास्त्रमायुधं मैवि त्वाभावादि विरोधेरो हु
पचारस्ता हृदय संशयता यादे चित्रं नन्तु प्रसादे तद्विपर्ययात् कमलेति यथा पद्मपाणि चापि नयेन विकासादीनां नैरंतर्यैक जननमिति उपचार प्रयोजनं च सं
तदसुंदरमपि गुणी भूतवाच्य निबंधनं भवतीति च आकृतिपादि तमेव तथाप्यलंकार चिंतायाः प्रक्रान्तत्वात् तत्पदोपेक्षा साधारणगमकदम्भिहितम
न एव तत्तस्य तत्त्वे बोलें सभा श्वासभुविति तदु यादरः प्रत्यपादयन्निति तच्चार्थः हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यते सा हि क्रियते सरसो हंसैः अन्यो अन्ये वैतेभ्य
मानं केवलं गरयंति वाशि जकह स्तिदंतैः कुतोस्माकं व्याघ्र [illegible] पादद्विलुचिताल्लक मुखी ग्रहे पतिघ्न कुं तोधिलसत् निस्तु वा जर द्याधस्ये
क्रिरेषा व्याधस्य कान्तास्या मतिसत्ता तया ह्रीणत्वेन हस्तिव्याघ्र हनने सदहे दंत कुत्स्यभाव इत्यर्थः काविषमादेवमतिः किं न वधं पद्मलतेरे गुणग्राही
किं सौख्यं सुकुलस्य किं दुर्ग्राहिं दृढा लोकः परः पर्येतेति न वर्धितेषेत्र यौवनस्य प्रकर्षकल्पनं सारं इत्यर्थः राज्ये सारमिति अत्र रास्यापि तत्त्वाभूते
साधुत्वं तस्ये हस्या पुरस्येत्या हि पवियात्या व रांगनाया मुक्तवैविधामस्पति अतिशये नेति प्रतिबाधः कारणस्य कार्य [illegible] समोपिल [illegible] ताय
स्यैव ब्राह्मणत्वस्यैव वेदना भरतो नीतिज्ञानो तीनं दंतत्ततंक पोले वधायेदनासपत्नी नाम उत्सर्गस्येति सामान्यस्य मानमस्यादिति अत्र नि शाकर एन
दशणोकार्ये पा हपदनं यत्कारणं तस्य सौकर्यार्थं कारणस्य घनराजिः तस्य योगः उक्तौ एतस्मुक्तं अभिरूपयोगे यथा धातुरत्ने निरूपस्य निरूपस्ये घट
नेयथा चित्रं चित्रे चिति अत्र नियोनां निलक्षणानां कान्तानां योगः कुटुम्बं तु [illegible] सिंहिका सुतः सिंहो राहुस्तु अत्र न परं शशोन्नात्मना रक्षाससमापादिता यावद
स्वयमेवाधि [illegible] महावाधः स्वाश्रयवाधे नाश्रयणक्रियाध्वंसात् विपुलेति अन्यत्रही नेन गुणकार्ये तामिति विषमलं प्रथमधिकोपि यः स्वल्पमपि प्रयोजनं
नविद्यातैलाद् विविक्तं यथा किं हालु किंस्तात् भक्ति भरतस्यकुलः कुहीरमाति रात्रिं जगात्रि तयमात्रके इति भक्तिविवे अनेवाश्रयस्य महीपत्वकृते अन्य
थामानस्यासंभवतात् संबंधीति संबंध वक्रं तेनेहोः संबंधः समत्वात् अपांगेति अत्रांगके नमसाद् वस्य न धर्म सामान्या [illegible] शायाय विवक्षित मपि त्व
नासादितत्तत्स्वभावमिदं वस्तु तत्र च बलीयस्त्वात् तस्य निरोधानहेतुः सामान्येन तु यदेकात्म्यं तत्संदेव प्रस्तुत निरोधानायतेति यो मीलिता विवक्षितमिति सिद्धो
स्यानतो व्यतिरेकः इष्ट इति द्वाविंशोपलब्धिमात्रेणु चत्वः सामान्य इति घटादि सुपरिते सुपरितस्य स्मरने लिलेषि मिलितं हृदय [illegible] हृत्यः तद्विधो वेत्तस्यानुच
तस्य व्यवस्थितं विभाषात्वात् करयुग गृहीत यशोदास्तनमुखावि निवेशिताधर पुटस्य संस्मृत पांचजन्यस्य नमत हमे स्पर्शमानां च भनयेनकीत्योति एवेन
बहुप्रकारं वैचित्र्यमस्य दर्शितं तेनोपमानस्योपमेयानुमेयक ल्पतामात्रे प्रतिपादनमपि प्रतीयं यथा वदनमिदं तय मिन्दोः सुन्दरमपि तेजः किमपि रिं नु भवेत्
मल्लिनयति यत्कपोलो लोचनसलिलं हि कज्जल वादिति मुख्यप्रधानं गुणः कमलादि कोशधर्मः अपाकृतस्येति तत्कुलादस्य विशेषं दर्शयति तत्रैकस्य गुणाव
विहारात् प्रतीतेश्चोत्ति नाहिमान मभान्तं भवतीति सा वस्तु तत्र हृदये सेवा [illegible] साध्यप्रवणयोः अस्मात् दृष्टीनां सुंदर एव कारः कुत्र पापानां गर्तडा [illegible] प्रत
णः करीरसंकुरः धवलोसि यद्यपि सुंदर तथापि त्वया रंजितं मम हृदयं रागभरितेपि हृदये सुभगो निहितो न रक्तोसि धवलः कामुकोपि रंजितं जानि
नामि धवं गमवि रागः प्रकाकिर [illegible] जह दिधि धि रोधो [illegible] रक्तः प्रतीतेः किंचेति स्फलितमो विगुणोगुणानां तर संपर्कोण

२४
२५

किंचिद्भयाल्लोगतोद्दृष्टः यदा कुप्यति तदाप्यतनुल इति अकारांतराश्रयणेन ग्रंगेनाष्टामंत्रतो सैव नान्यादृशी यानवीयत इत्याह तेन समन्वयः यथासंभवति
नसर्वेषामेवलाहितानामपितु केषांचित् तत्रापि केषांचिन्मध्ये कुचिद्द्वयोः कुचित्तु बहूनामिति यथा योगं संसृष्टेऽय विषयभेदेन त्रिरूपा यावृतिसंसृष्टा
वैकरूपेति प्रकृते मभिधानं न विरुध्यते नैरपेक्ष्यलक्षणस्य रूपस्याविभिन्नत्वात् संकरस्तु स्वरूपेणैव नानात्वेनावभासते इति युक्तस्तत्र त्रिरूपतयाभेद
हारः सनातस्तत्र यामे यदतांसवंति प्रसरत्सावरूपं मकरन्दोऽहह पल्लवितं परिष्वंगमात्तानि विचारयति नवि... लिनुषः ...तिनूपुरः ताटंककांची
भरणभेदः तुलाकोटिः नूपुरं मंजारः किंकरा करारसभ्यः करः पाणिश्च वैराग्यं लोहितस्य लीयमः विषयवैतस्यां च दुर्घर्षित इति तथाहारोपमा श्लेषस्यो
व्यापकत्वाद्यथाकामिनी श्लेषोपि तथैवोक्तेत्वात्रूपकयोः तेक्ष्णसमस्तैः सा ज्ञात्वा तं पर्यायेण च यथासंख्यमनुपमोपमेयत्वं तद्रूपकं तत्पाद एव तस्याः सचेतसां
प्रचुरचमत्कृतिहेतुत्वात् मुख्यैवेति उपमापद्मेकत्वं च उपचार एवेति न च तदप्रयुक्तं नक्षत्रागमालिंगितिकत्वात् प्रतिपादितिनो उवेन ब्रजंतः सारा
वानदायत्रैकस्यापि तदेवाजते अभिहितोपमयावानो नावः सिंहनादो येनेति शंभोः संबोधनं सा चेयं गजसंहतिर्द्विपनतिपादौ विशेषोत्पादि त्रायति प्रविरलिना
संततेनदानेन मदेन घराग्रेष्टा सारास्थिरा वनं दृष्यते रसयति वनद्वायादेइ रक्षते प्रवनं वारतं दराति या परस्परापेक्षो इति इतरेतर विवेकेन द्वयोरपि
हर्त्ते संसम्भवात् अपेक्षोपचयपरस्परमपुण्यात्यानुग्राहकभावः तद्धि शेन तयोर्विरहितानां चेतसि परं चमत्करणात् द्वितीयः संकर इति तत्र निश्चयास्यः
दृष्यगलंकारः समुद्र इव येन समुद्रस्य द्योतिना च शब्देन यथा गंभीरो यथा रत्नानिभृतो यथा निर्मलकायः तथा किं हि हि ना सरसपानीयः सरसता लोक
च्छाजलधिर्नं किनः नाइति तपोत्पास्य होनिपातः प्राग्दारेशः प्राप्यपाप्य ह्यत्नावति मिरं मो... दीपकमिति यद्येकस्पश्चतत्वमपरस्य चापरैतत्त्वं च तुल्य
योगितेति यदि द्वयोरपि प्राकरणिकत्वमप्राकरणिकत्वं वाभिधीयते इति यद्यपि साधकत्वं बाधकत्वं चोभयमप्यस्तीति तथापि प्राधान्येन व्यपदेशास्र
वंतीति न्यायाद्बाधकत्वेनेवास्य व्यपदेशो व्याख्यो बाधकस्य बलीयस्त्वेनोत्कटत्वाप्रतीतेः प्राधान्यात् रूपकं प्रतिच बाधकत्वं यत्र दे वोपमा विषयमिह सा
धकत्वं पर्यवस्यति प्रकारांतराभावात् स्पष्टेति यद्यपि सत्या मिदं रूपकमखिलवाक्याप्ति तथापि प्रतिपदययवरूपकस्य सद्भावात्तथा व्यपदेश इत्येकपदानु
प्रवेशोऽस्य न विरुध्यते तत्प्रभेद इति तस्य प्रभेदस्तु यः प्रकाराः तिर्यांते रः तत्र स्वलंकारयोनेनार्थांतरविशेषा उत्प्रेक्षा यथा यः विशिष्टस्येति यत्र श्रयस्थेति
यतानतत्ति नित्यत्वे हि तस्य न तस्यान्वयव्यतिरेको निबंधनेके नित्यस्य चाभिकाभावात् रमणमंदिरं नितिवेश्म रमणस्य प्रेयसो मंदिरमिति तु व्या
ख्यायामवांतराश्लिष्टसंगतं स्यात् सदंभाः संततेऽम्भः सद् भिति सदेतस्याचीनिपातः छांदसः सहशोभनमंभो यस्याः सदंभाः दंभेन सह वर्तत इति सदंभाः
पात्रप्रवाहः एकत्रस्येति यदि तु विषयविभागेन लिंगवचसो स्पष्ट... संबंध... मलहा...ऽनैकाभेदः स्यात् एवं चाव्यवधानेन प्रकृता पीन
प्रतीयेत अमहस्स्व इति केजंतत्वादेकवचनांतं छिन्नं तत्त्वाद्बहुवचनांतं चमधुरतया सूतोद्भवतः तं च विप्रतिपद्यते इति दध्याभ्रस्तेऽदनदस्याद्याते प्राय
थाक्रमन्नालमेकत्वे केवलगुणवचनयोरपि मजन्नेत्रानं कुंडलं स्फुरन्ति प्रकस्यां तो यस्याः स्फुरद्विरेफ्रकेवकांताभ्रकरकेतनः कामः सप्रस्याउ
श्च रितमिति तथा च तः प्रादुर्भूतं तथा च पुरुषेत्पत्रविनितान् नैसादिकेवलस्य तिअसमासस्य समासेनलतो योग्यता इति प्रतिपादयति करा:पा
ण योरपि तापः रवेरीपि पानः पूर्वमाणमभिमानश्च ... ... न स्य विशेषः पुंस्त्वं स्त्रीतं च नायक नये तिनाय

२४

केश्चनाधिका चेत्येकशेषः भास्वंतो करैर्दीप्यमानो लोपाली भास्वंतश्च करा: पाणयः अस्वापं दुर्लभं यत्फलं तत्र लुब्धा नामीति तं प्रददातीत्यावस्य फले
विश्रांतो योन लुब्धस्तत्र कृतं प्रददातीति च कं वते विभेतीत्यर्थः अन्योपि तद्वधा विरोधस्यासंभवः यथा याधर्मभासस्तनयापि शीतलैः स्वसायमस्यापि जन
सज्जीवनैः दृष्ट्वापि युद्धे रधिकं विघात्यमिविहिंतु मंहांसि जलैः परीयसीति अत्र धर्मभास स्तनयात्वादीनां शीतलत्वादीनां च धर्माणां भिन्नाधा
रतया विरोध उक्तः स च न संभवति एकाश्रयतयैव तस्योपपत्तेः अन्यथातिप्रसंगः स्यात् यद्यपि च तस्याः सदीतोजलानां च तात्विकमेकत्वं त
थापि सावसमर्थितमेषां नानात्वमनुभूयते अयं च विरोधः शाब्दः एवेष्यते तथा च तेषां भिन्नाश्रयतया तदवस्थ एव तस्यासंभवः स च्चा नभिहितवाच्यत्वे
एव पर्यवस्यति एकाश्रयतया विवक्षितानां तेषामनुनायाक्येनान्यथाभिधानादिति इति विदुषां ध्वनिरेव त्रसरतीनां च परमार्गेश्चासिद्धातस्त
त्वं दूषगतत्वेन दर्पकूदयगवसितो स्येके रूपतयाप्रतिभाति तत्र संघटनैव निमित्तं विद्वोमस्य सुखावबोधायैकत्र संग्रहणं यासंघटनात
द्वरादेवैकात्मताप्रतिभा साल एते बच महामतीनां प्रसरहेतुरेष ग्रंथो ग्रंपरेतानेन कथमप्य समाप्त त्वा दपरेणाच पूरिता वशेषत्वात् द्विखंडो
पि अखंड तया यद्वभासते तत्र संघटनैव साधी हेतुः न हि सुघटितस्य संधिबंधः कदाचिल्लक्ष्यते इत्यपेशतया ख्यायते॥ काव्यप्रकाश
संकेते दशम उल्लासः॥ समाप्तश्चायं काव्यप्रकाशसंकेतः ॥सं १२८४ स्वात्मपरोपयोगीमयालिखितमिति शिवम्॥

२५